CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS I SOCIALS GUILLEM OLIVER

kessE

PATRIMONI PALEONTOLÒGIC
al Camp de Tarragona

2,50 € gener 2010 núm. 43

PUBLICACIONS DEL CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS I SOCIALS GUILLEM OLIVER DEL CAMP DE TARRAGONA

I
Franquisme a les comarques tarragonines
Jordi Piqué Padró (coord.), 1993

II
La ciutat de Tarragona a l'època de la dictadura de Primo de Rivera: aspectes de la vida urbana
Carme Gómez Cruz, 1994

III
La població de Tarragona al segle XVII
Roser Lozano Díaz, 1995

IV
La província de Tarragona durant el Franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura
Josep Sànchez Cervelló (coord.), 1996

V
Tàrraco: mitologia i cultura religiosa
Maria Antònia Ferrer Bosch, 1997

VI
Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II *aC-*XX *dC)*
Joan Menchon Bes & Jaume Massó Carballido, 1998

VII
Guerra civil a les comarques tarragonines (1936-1939)
Jordi Piqué Padró & Josep Sànchez Cervelló (coords.), 1999

VIII
Rics i poderosos, però no tant. La noblesa a Tarragona i comarca al segle XVIII
Salvador J. Rovira Gómez, 2000

IX
La taula de canvi i de dipòsits de Tarragona i la ciutat del seu temps (1584-1749)
Josep Maria Recasens i Comes, 2001

X
La història dels altres: Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segle XIII-XX*)*
Daniel Piñol Alabart (coord.), 2002

XI
De l'erudit al turista. Inici de la projecció del patrimoni artístic i cultural de Tarragona (1834-1933)
Elena de Ortueta Hilberath, 2003

XII
La repressió franquista a Tarragona
Josep Recasens Llort, 2004

XIII
La Segona República al Camp de Tarragona
Josep Sànchez Cervelló & Jordi Piqué Padró (coords.), 2005

XIV
La fundació de Tarragona en la historiografia
Josep Maria Recasens i Comes, 2006

CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS I SOCIALS «GUILLEM OLIVER» DEL CAMP DE TARRAGONA

Rambla Vella, 30
43003 Tarragona
tel. 97 25 10 10

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

DADES PERSONALS

COGNOMS..... NOM .....

ADREÇA ..... CODI POSTAL..... POBLACIÓ ..... TELÈFON .....

DOMICILIACIÓ BANCÀRIA

BANC/CAIXA.....

QUOTA ANUAL
20 EUROS

ENTITAT ☐☐☐☐ OFICINA ☐☐☐☐ CONTROL ☐☐ NÚM. COMPTE ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐

US PREGO QUE FINS A NOVA ORDRE CARREGUEU AL C/C O LLIBRETA INDICADA ELS REBUTS QUE US PRESENTARÀ EL CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS I SOCIALS «GUILLEM OLIVER»EN CONCEPTE DE SUBSCRIPCIÓ.

TARRAGONA ..... DE.....DE .....

(SIGNATURA)

Distribució: **Arc de Berà**, tel. 977 773 402

43

kessE

AnyXV. Tercèra època. Número 43
Tarragona, gener de 2010

Editat amb conveni amb
l'Ajuntament de Tarragona

Amb la col·laboració
de la Diputació de Tarragona

índEx 43

DOSSIER

Els fòssils al Camp de Tarragona > 4
Àlex Ossó

La recerca paleontològica a la Conca de Barberà i al nord-oest del Camp de Tarragona > 12
Joan Cartanyà

El museu municipal d'Alcover i la seva col·lecció paleontològica > 18
Laia Colomer

MISCEL·LÀNIA

Un manuscrit inèdit d'Andreu de Bofarull: «Apuntes sobre la Revolución de 1868» > 22
Jaume Massó Carballido

La impremta a Reus durant la crisi de 1885 des d'una perspectiva obrerista > 26
Xavier Vall

El Cercle informa > 34

Edició
CEHS Guillem Oliver
del Camp de Tarragona
Plaça de la Font, 1
43003 Tarragona
Tel. 977 29 62 30

Direcció
Lluis Balart i Laia Colomer

Secretària
M. Rosa Gutiérrez

Consell de redacció
Ivan Favà, Jordi Piqué, Jaume Llambrich

Col·laboren en aquest número
Àlex ossò, Joan Cartanyà, Laia Colomer, Jaume Massó Carballido, Xavier Vall

Disseny gràfic
Pele Viader Rapp

Assessorament lingüístic
Alba Gatell

Maquetació
Jaume Llambrich

Imprimeix
Gràfiques Arrels
Polígon Francolí, parcel·la 3
43006 Tarragona

Tirada
300 exemplars

Dipòsit legal
T-160-1995

ISSN
1136-7865

Punts de venda
Tarragona: Llibreria La Rambla, llibreria La Capona i Llibreria de la Generalitat.
Reus: Llibreria Galatea i Llibreria Gaudí

Adreça electrònica
info@guillemoliver.com

[Els articles publicats expressen només la opinió dels autors.]

eDITorial

El Camp de Tarragona és una regió que té un patrimoni paleontològic de primer ordre, n'és un bon exemple la col·lecció del Triàsic d'Alcover i Mont-ral. En aquest número de *Kesse* volem fer palesa la riquesa i varietat dels jaciments existents en el que anomenem la Fossa del Camp i les muntanyes de Prades tot dedicant-los-hi un dossier monogràfic. Per això, Àlex Ossó, Joan Cartanyà i Laia Colomer fan una radiografia extensa de les particularitats i singularitats que ens ofereixen els fòssils documentats a les nostres comarques. Per acabar, a la Miscel·lània, Jaume Massó i Xavier Vall tracten dos aspectes desconeguts del nostre segle XIX, un manuscrit inèdit d'Andreu de Bofarull i la impremta a Reus des d'una perspectiva obrerista.

Àlex Ossó

ELS FÒSSILS AL CAMP DE TARRAGONA

Res més lluny d'aquest article que fer una relació exhaustiva i sistemàtica de les restes paleontològiques trobades al Camp de Tarragona. Així doncs, voluntàriament, obviaré els prou coneguts i divulgats fòssils del Triàsic de Mont-Ral i Alcover, molt ben representats als Museu d'Alcover als museus de Geologia i del Seminari de Barcelona, i també els fòssils de vertebrats trobats darrerament als jaciments de la Boella i voltants i que ja són objecte d'estudi per reconeguts experts. Això si, faré un repàs dels fòssils més representatius del Camp de Tarragona i que d'una manera o d'altra identifiquen la realitat paleontològica del Camp, fòssils que a primer cop d'ull ja ens diuen que pertanyen a algun raconet de les nostres comarques, i que poques vegades han estat utilitzats en treballs o estudis paleontològics o sistemàtics.

El Camp de Tarragona, com a unitat política o geogràfica, també té el seu equivalent en termes geològics: és la Fossa del Camp. La Fossa del Camp, Depressió Valls-Reus segons altres autors, queda delimitada al nord-est per falles i pels blocs del Gaià, Priorat-Gaià i Priorat al sud-oest i el Massís de Bonastre a l'est i que el separa de la seva germana, la Fossa Vallès Penedès. Es tracta d'una depressió que hom calcula que es va formar al Miocè ja ben avançada l'era Terciària tot i que determinats accidents estructurals semblen haver començat a dibuixar la seva fesomia actual abans, durant el l'era Secundària

Figura 1.

(Martínez *et alii*, 1974; Marin *et alii*, 2007). En l'actualitat tota la seva superfície ha estat fossilitzada per rebliments Plio-Quaternaris.

El paisatge actual quedaria definit per un sistema de falles majors paral·leles a l'actual línia de costa i d'altres de menor ordre transversals a les anteriors. Aquests accidents són molt importants dins de la Mediterrània actual i la Depressió de l'Ebre i en van condicionar la seva evolució, fet que queda reflectit en que durant molts moments el Camp de Tarragona s'hagués pogut anomenar el Mar de Tarragona. Efectivament, un cop definit el paisatge del Camp, només cal deixar anar la imaginació, per veure com les diferents regressions i transgressions marines, els canvis del nivell del mar o l'aixecament de la costa, van influir en els éssers que poblaven el Camp de Tarragona, o el seu mar, abans que nosaltres.

Tal i com he dit, deixem a dalt de les muntanyes de Prades els fòssils triàsics d'Alcover i Mont-ral, i comencem el nostre recorregut paleontològic pel Juràssic (ara fa 213 milions d'anys). Des dels límits meridionals del Camp de Tarragona, és a dir des de les muntanyes de Vandellòs i Llaberia, fins Salou i Tarragona, diversos afloraments d'aquesta edat han proporcionat una abundant fauna fòssil, principalment d'ammonits, (uns molluscs cefalòpodes semblants a una sèpia actual però amb closca de cargol i amb biologia molt similar als actuals nàutils). Hom pot reconèixer totes les faunes dels diferents estatges juràssics en aquestes localitats, des del Lias del Juràssic inferior (ara fa 213 milions d'anys) fins al Malm o Juràssic inferior (ara fa 163 milions d'anys), passant pel Dogger juràssic (188 milions d'anys enrere). Són especialment vistosos i atractius els representants de la família Hildoceràtids, del final del Lias, Toarcià (–194 milions d'anys enrere), com els *Dumortieria, Pleydellia, Hildoceras.* (figs. 1-2). Així com altres famílies típiques del Dogger, com els estefanoceratacis i perifinctacis (fig. 3). Les sèries, molt completes a les serres de Vandellòs i Tivissa, són també visibles al cap de Salou i a Tarragona ciutat (Fernandez-López, S. *et alii,* 1996, 1998, 2001b; IGME, 1973). Al cap de Salou, aquestes faunes d'ammonits juràssics ja van ser objecte d'estudi als principis del segle passat per Bataller. Les faunes juràssiques més representatives d'aquests afloraments són els braquiòpodes, uns animals semblants als mol·luscs), els lamel·libranquis, similars a les les petxines actuals, i els ammonits, tot i que també han estat trobades restes de peixos i d'ictiosaures, un rèptil marí amb silueta similar als dofins molt rar al Juràssic ibèric.

Deixant enrera el Juràssic i els seus fòssils, el següent estatge que trobem al Camp de Tarragona és el Cretaci (fa 144 milions

Figura 2.

Figura 3.

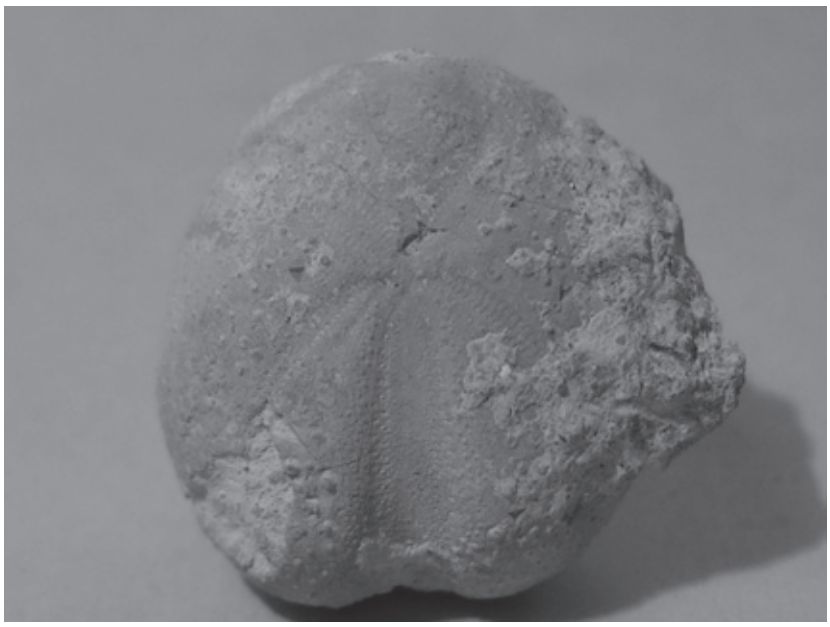

Figura 4.

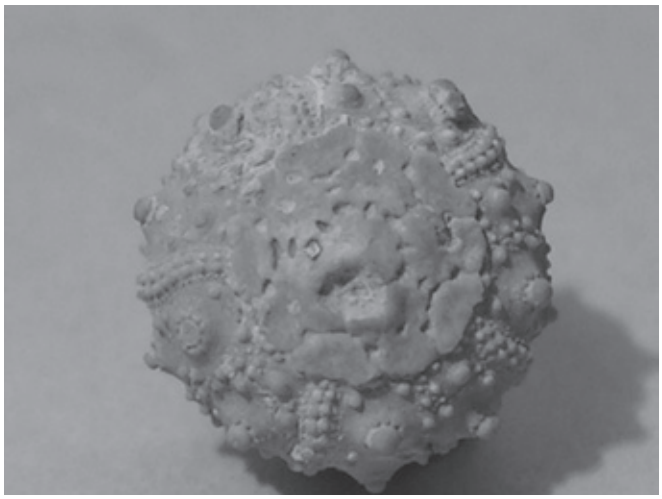

Figura 5.

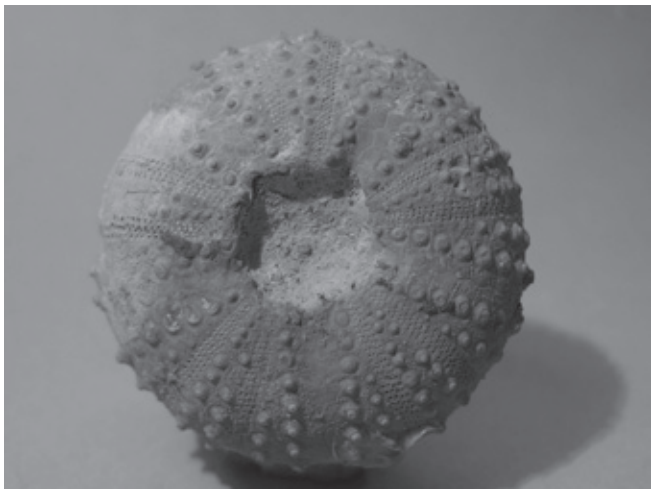

Figura 6.

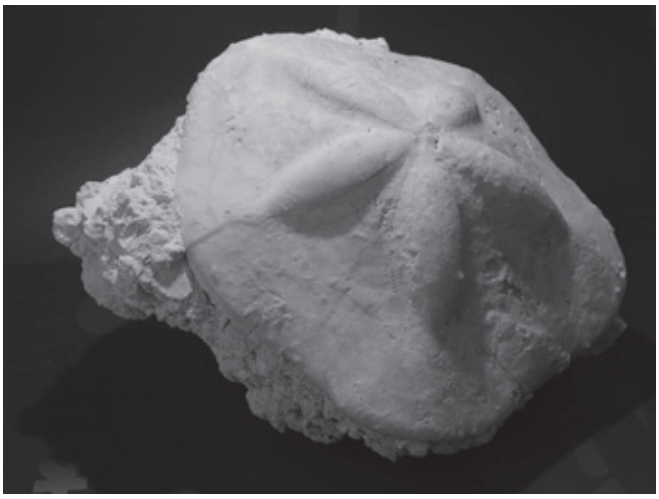

Figura 7.

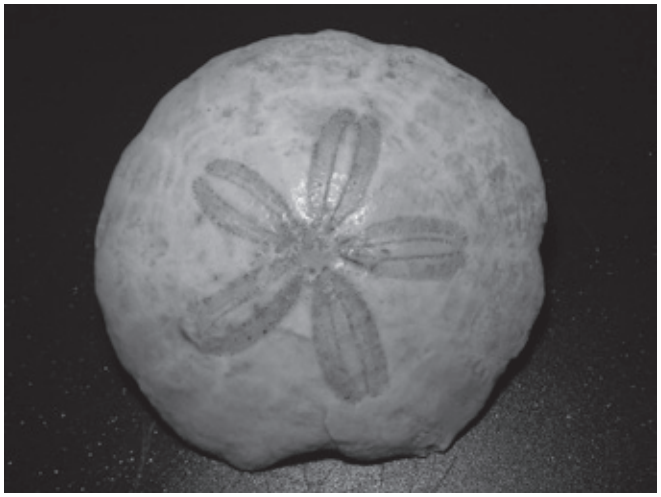

Figura 8.

Figura 9.

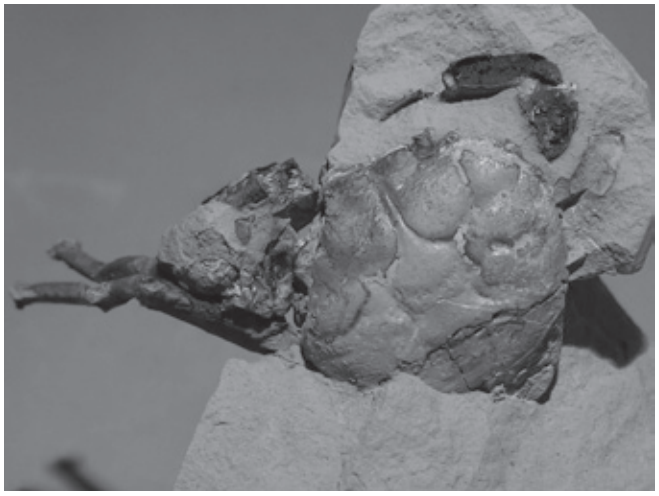

Figura 10.

d'anys). Els primers afloraments Cretàcics del Camp, els trobem al cap de Salou, on el Barremià (124 milions d'anys) fossilitza el Juràssic al Far de Salou. Tot seguint cap al nord-est, a Tarragona ciutat, trobarem interessants afloraments cretacis a l'antic Sanatori de la Salut, on podrem observar l'Aptià (–118,5 milions d'anys enrere), l'Albià (112,5 milions d'anys) i el Cenomanià (97,5 milions d'anys), aquest aflorament concentrat, visible sota del Sanatori es desplega en direcció NE pels relleus del Gurugú, Llorito, el Catllar, Vespella, Salomó tot i anant a cercar el Montmell, i sempre fossilitzant el Juràssic inferior o Lias. Els principals afloraments amb fòssils, els trobarem als crestalls del marge esquerra del riu Gaià, sobre el pantà en direcció Salomó i fins arribar a les proximitats del Montmell. Tots aquests afloraments han donat fòssils rudistes al Barremià cap de Salou, però és l'Aptià superior especialment qui ha donat els fòssils més interessants i vistosos del Cretaci del Camp. Es tracta d'algun ammonit, però sobretot equiníds (o eriçons de mar), destaquen entre ells els equínids regulars, com el petit *Leptosalenia (Salenia) prestensis, Desor*, (fig. 5) trobat a Tarragona i als relleus de Mas de Blanc (el Catllar) i Montmell. També el bonic *Tetragramma marticensis var. Bofilli, Lambert* (fig.6) que en ocasions pot atènyer els 5 cm. de diàmetre i que quasi que el podem definir d'endemisme. Acompanyant aquestes dues espècies hi trobem, molt més abundant, l'equinid irregular *Heteraster (Washitaster) delgadoi, De Loriol*, (fig. 4) (Lambert, J. 1906, 1927, 1933). Juntament amb els equínids, hi trobarem també motlles de lamel·libranquis, especialment *Pterotrigonia caudata*, Agassiz, gasteròpodes i alguns braquiòpodes i coralls.

Continuant la seqüència temporal, de sobte, deixem els turmentats relleus de les serretes i baixem a la plana. En realitat, la plana del Camp de Tarragona, o sigui la Fossa del Camp en l'àmbit geològic, és una depressió produïda per la gran Falla del Camp, que en la direcció Valls - Mont-roig esfonçà la conca, i que segurament encara és activa actualment. La conca va ser reblerta posteriorment per materials pliocènics i quaternaris, continentals en gran part, donant a la conca l'aspecte de gran plana que actualment veiem. Cal dir però, que aquest salt, paleontològicament parlat, que hem fet des del Cretaci fins al Miocè és degut a un gran hiatus per no deposició de materials o per la erosió dels mateixos, que fa que no trobem cap macrofòssil del Paleocè (fa 65 milions d'anys), ni de l'Eocè (fa 54,9 milions d'anys) ni de l'Oligocè (fa 38 milions d'anys) al Camp de Tarragona, malgrat que aquests estatges estan molt ben representats a les comarques veïnes.

I a partir d'ara passejarem per l'autèntica paleontologia del Camp de Tarragona. Efec-

Figura 11.

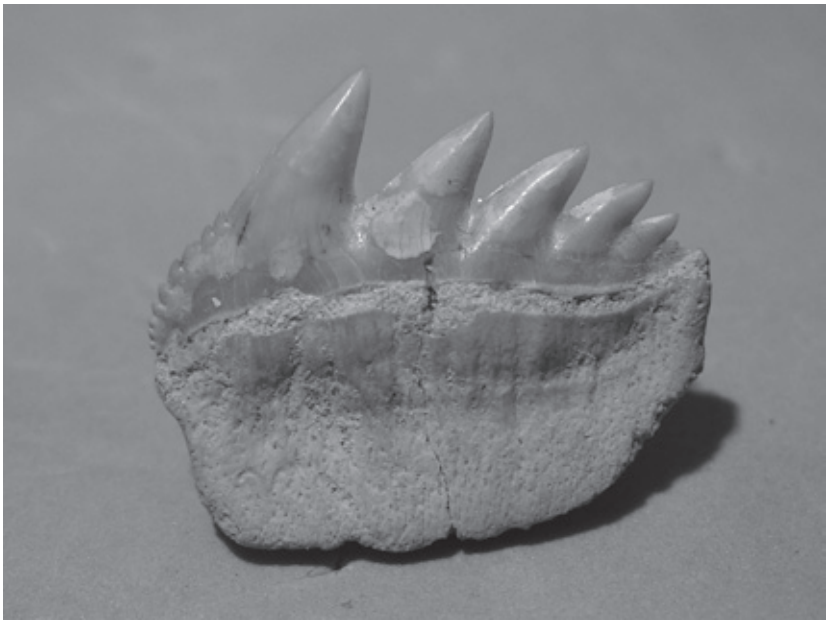

Figura 12.

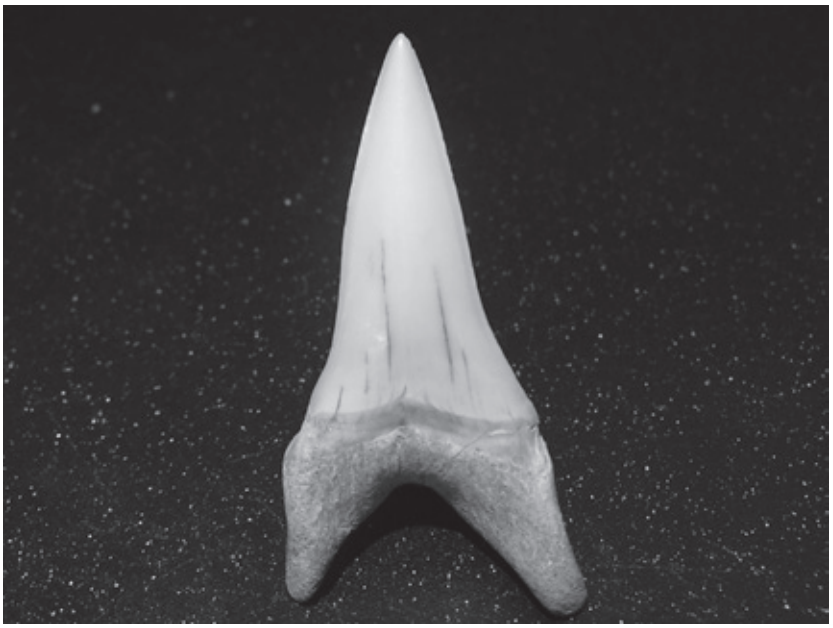

Figura 13.

Figura 14.

Figura 15.

Figura 16.

Figura 17

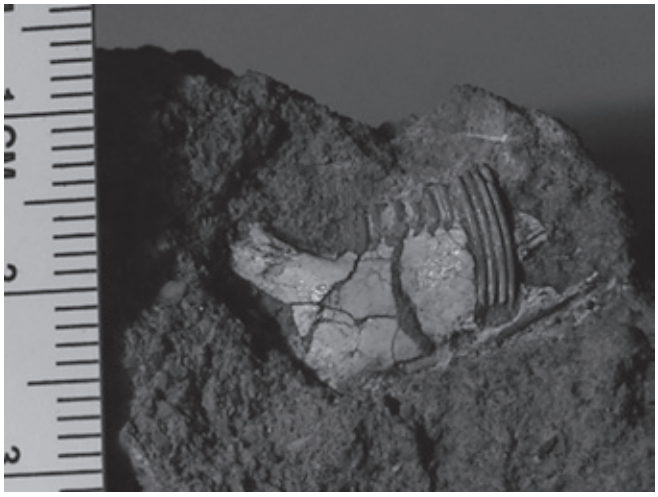

Figura 18.

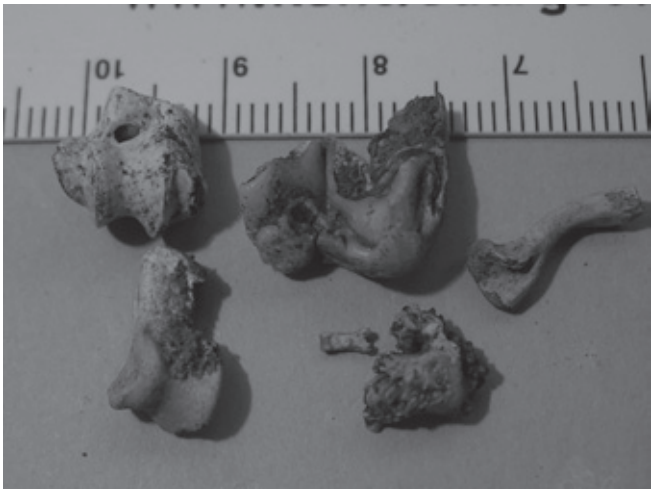

Figura 19.

tivament, allò que dóna caràcter a la nostra paleontologia és el Miocè (24,6 a 5,1 milions d'anys) (Gibert *et alii,* 1994). Tot i que la seva fauna és molt inexpressiva, és inequívocament local, malgrat que podem trobar-la arreu del Mediterrani. Ningú no es confondrà mai a la vista dels enormes equinoïdeus com els clypeaster, o dels grans ostrèids que arriben a formar bancs i relleus per tot el paisatge del Camp, o què dir de les dents fòssils de peixos, especialment d'elasmobranquis. Qualsevol observador de les roques del Camp haurà vist algun cop aquestes punxetes, brillants, sortint de la roca o aguaitant pels conreus.

Les dents de taurons són l'evidència fòssils dels vertebrats més característica del Camp de Tarragona i en la qual hi posaré especial èmfasi. Així, qualsevol relleu que trenqui la planura, permet observar els colors groguencs, calcarenites, margues, calcàries dolomititzades del Miocè marí. Durant uns quants milions d'anys, el Camp de Tarragona, inundat pel mar, va ser una conca marina. En un paisatge semblant a l'actual, la transgressió marina ocuparia tota la plana del Camp, situant la línia de la costa vora les actuals muntanyes que envolten el Camp, en una espècie de badia o estuari plena de vida marina, i la costa, molt propera, també aportaria restes d'animals i vegetals que es dipositarien al fons de l'estuari. Aquesta badia tindria diferents ambients: manglar i aigües somes, barres sorrenques, autèntics bioherms formats per ostrèids (*Crassostrea*) amb tot un seguit de representants de la fauna subtropical, briozous, innumerables gasteròpes i lamel·libranquis que, a excepció dels pectinids i els ostreids, només ens han deixat els seus motlles interns. Grans equinoïdeus amb forma acampanada com els clypeasteroides o de forma plana com els escutel·lids, crancs, peixos i sobretot taurons, proliferaven pel golf. La presència d'aquests depredadors, vindria marcada per l'abundància d'aliment com peixos i grans mamífers marins: cetacis, sirenis, foques i dofins. Tortugues i cocodrils marins completaven la fauna marina.

Entre els invertebrats, el briozou més vistós del Miocè del Camp, és *Metarabdotos tarraconensis,* les seves colònies poden formar petits esculls. La llista dels mol·luscs, gasteròpodes i lamel·libranquis és inacabable, formen lumaquel·les i són part de la roca i tot i que només han conservat els seus motlles interns, fàcilment podem reconèixer: *Conus, Turritella, Protoma, Nerita, Tudicla, Nassarius etc.* entre els gasteròpodes i *Pecten, Chlamys, Amussium, Venus, Mactra, Gastrana* i la enorme *Crassostrea (C.crassissima i C.griphoides*). Entre els crustacis s'han reconegut, Portúnids (els més nombrosos) com *Portunus i Scylla* , algúns goneplàcids, leucòsids i xàntids (Müller 1933) (fig.10). Pel que fa als equinoderms, els Clypeasteroids són de lluny els més abundants, pasturaven els prats d'algues o filtraven sediments. En qualsevol cas, on vivien aquests enormes equinoïdeus, no era el millor ambient per a altres famílies d'equinoïdeus, malgrat que el nombre d'exemplars és alt, la seva varietat és molt baixa. Pel que fa a les espècies, la varietat de les formes dels *Clypeaster* (fig.7) i el fet que es troben per tot l'àmbit de la Mediterrània, fa que malgrat algun intent primerenc de posar ordre a la seva sistemàtica (Michelin 1861) i d'estudis posteriors amb faunes molt locals, han sorgit una sèrie inacabable de sinonímies i actualment és molt agosarat donar noms complets a aquests fòssils (*p.ex. marginatus, parstchi, reidii, doma, gibbus, pyramidalis, altus, portentosus, crassicostatus,* etc.). Caldria fer un esforç per definir la sistemàtica d'aquesta família. Uns altres eriçons del mateix ordre, *Scutella, Parascutella* (fig.8) *i Amphiope* (fig.9) són uns clàssics representants del Camp de Tarragona.

Totes les famílies de taurons que actualment viuen a les aigües subtropicals del planeta estaven representades al Miocè del Camp. Es tracta d'hexanchiformes com *Notorhynchus primigenius, Agassiz* (fig.12), de lamniformes com *Isurus hastalis* (fig.13), d'agassiz, *Carcharias taurus*, de rafinesque (fig.14) *Odontaspis ferox,* Risso, *Alopias*, Rafinesque, els carchariniformes com *Scyliorhinus distans,* Probst, *Galeocerdo aduncus, Agassiz, Paragaleus, Galeorhinus, Sphyrna, etc.* i moltes altres espècies de diferents famílies que, junt amb els Batoïdeus com *Myliobatis, Aetobatus, Dasyatis, Raja, Rhinoptera*, etc., fan que els elasmobranquis (peixos cartilaginosos) siguin els vertebrats fòssils més ben representats del Camp de Tarragona. A més a més, cal afegir-hi a més una espècie avui extingida, el *Carcharodon megalodon, Agassiz* (fig.11) que també va viure a les nostres aigües, segurament atret pels grans cetacis que quedaven varats als bancs de sorra. Tota aquesta fauna, però, no ha estat objecte de cap estudi profund, tot i que és idèntica a d'altres isòcrones de França, Itàlia, o altres localitats de l'arc mediterrani.

Pel que fa a la resta de peixos osteïctis (és a dir, els peixos ossis), en realitat molt més nombrosos que els peixos cartilaginosos com els taurons, les seves restes fòssils no ho són tant, si més no les macroscòpiques, així doncs, restes de làbrids i espàrids com *Labrodon, Sparus, Dentex* són abundants a les roques, deixant ben palès que el mar del Camp de Tarragona estava ple de vida. Rèptils marins també eren presents la nostra costa, restes de tortugues caretoquèlides, de crocodrílids marins com *Tomistoma lusitani-*

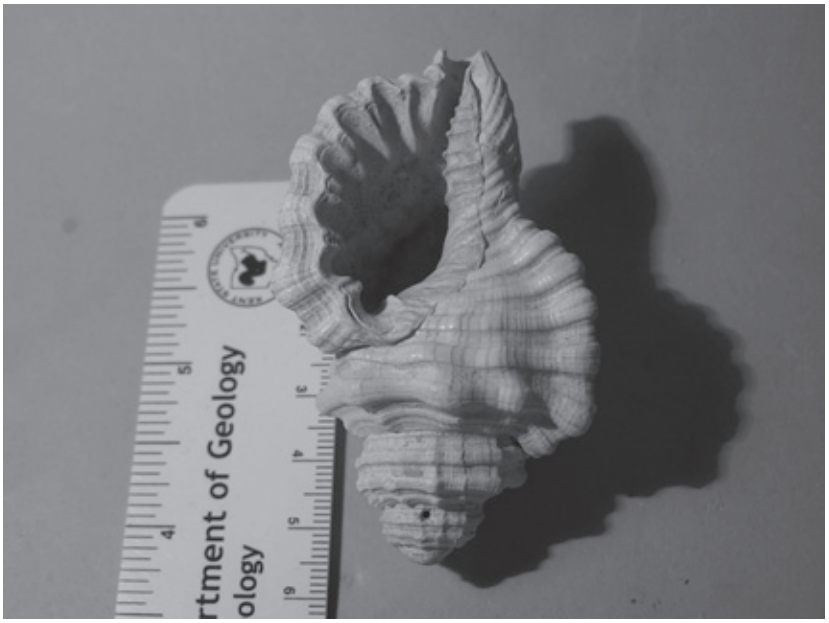

Figura 20.

Figura 21.

Figura 22.

ca, *Antunes*, i una altre espècie indeterminada, han estat trobats als sediments del miocè marí del Camp. També són relativament abundoses les restes de mamífers marins en la seva majoria, encara que també en trobem de terrestres, tant de perissodàctils com artiodàctils (fig.16), que en el seu moment, les riuades de la costa propera arrossegarien al mar els cadàvers. Pel que fa als mamífers marins, són característics els sirenis, que amb els seus esquelets massissos es movien mandrosament pels manglars, encara que la manca de restes cranials o dentàries, fan molt difícil la seva atribució específica. Habituals als afloraments miocens són les restes de grans cetacis, grans vèrtebres, costellams i alguna dent aïllada, són testimoniatge de la presència d'odontocets o balenes amb dents (fig.15), potser també misticets (balenes amb barbes), dofins (fig.17) i potser algun fòcid, quasi sempre relacionats amb episodis de tempestes, on aquestes restes quedaven dipositades o varades als fons sorrencs.

Finalment, ja ens acostem a la fesomia del Camp, tal i com el coneixem ara. Efectivament, cap al final del Miocè (entre 11 i 5,1 milions d'anys enrere), regressions marines i importants sotracs tectònics convertirien el Camp de Tarragona en la plana que coneixem avui dia. Del Miocè superior (fa 11,3 milions d'anys), ja continental, i el Pliocè (de 5,1 a 2 milions d'anys) també continental se'n coneix molt poca fauna al Camp de Tarragona. Malgrat tot, restes de micromamífers han estat trobats als rebliments d'esquerdes o petits avencs a Tarragona, a la mateixa ciutat, i amb reserves, podrien pertànyer a aquests períodes, Miocè superior- Pliocè. Es tracta de petites restes de rosegadors i rèptils (fig. 18 i 19).

El nostre viatge acaba gairebé on l'hem començat, al cap de Salou. Allí hi trobem algunes de les restes fòssils més recents del Camp, pertanyen al Pleistocè, i concretament al Tirrenià (fa 100.000 anys), es tracta de restes de platges i dunes fòssils, i que entre els còdols han donat bonics exemplars de fòssils de mol·luscs com *Cymathium (Monoplex) doliarium, Linné* (fig.20), *Strombus bubonius, Lamarck* (fig.22) i *Conus sp.* (fig.21), representatius d'una etapa molt més càlida que l'actual que correspondria a un període interglacial.

Àlex Ossó

Bibliografia

Cappetta, H. 1970. "Les selaciens du Miocene de la region Montpellier". *Palaeovertebrata, Mem. Extraordinaire* 1970.

Fernández-López, S., Aurell, M.; Garcia Joral, F.; Gomez, J.J.; Henriques, M.h.p.; Martinez, G.; Melendez, G. i Suarez Vega, L.C. 1996. "El Jurásico Medio de la Cuenca Catalana: unidades litoestratigráficas y elementos paleogeográficos". *Revista Española de Paleontología*, nº extraordinario: 122-139.

Fernández-López, S.; García Joral, F.; Gómez, J.J.; Henriques, M.H.P. & Martínez, G. 1998. "La diferenciación paleogeográfica de la Cuenca Catalana al principio del Jurásico Medio". *Revista de la Sociedad Geológica de España*, 11: 3-22.

Fernández-López, S. 2001. "Upper Bathonian ammonites of the Catalan Basin (Tivissa and Cap Salou, Spain)". *Hantkeniana*, 3: 25-39.

Instituto Geológico y Minero de España 1973 *Mapa Geológico de España 1:50.000. Memoria explicativa de la hoja 473 (Tarragona).* Madrid.

Instituto Geológico y Minero de España 1973 *Mapa Geológico de España 1:50.000. Memoria explicativa de la hoja 446 (Valls).* Madrid.

J. M. de Gibert, J. Martinell y R. Domenech. 1994 "El Mioceno marino entre las playas de L'Arrabassada y El Miracle (Tarragona): aspectos paleontológicos e implicaciones sedimentológicas", *Acta Geologica Hispanica*, 29 (2-4): 133-148.

Lambert, J. 1906. "Description des Echinides de la Province de Barcelone, fasc. 2–3" *Mémoires. de la Société Géologique de France, Paléontologie*, 14: 59–128.

Lambert, J. 1927. "Revision des echinides fossiles de la Catalogne". *Memorias del Museo de Ciencias Naturales de Barcelona, Serie Geologica,* 1 :1-102, pls 1-4.

Lambert J. 1933. "Supplément de révision des Echinides fossiles de la Catalogne". *Memorias del Museo de Ciencias Naturales de Barcelona, Série Géologica*, 1 (II), pl. 183-195.

M. A. Marin, E. Roca O. Rosell, A. Marcuello, P. Queralt , L. Cabrera i J. Ledo. 2007. "Cretaceous extensional faults: a major control in the development of the Cenozoic architecture of the Catalan Coastal Ranges (Western Mediterranean)", *Geophysical Research Abstracts,* Vol. 9, 09959, 2007.

R. Martinez, A. Grauges i R. Salas. 1994. "Distribución de los amontes del Cretácico inferior de la Cordillera Costera Catalana e Ibérica", *Oriental.Cuadernos de Geología Ibérica*, nº 18 : 337-354.

Michelin, H. 1861 "Monographie des Clypeastres fossiles". *Mem. Soc. Geol. Fr.,* (2), t. 7, n° 2

Müller P. 1993. "Neogene decapod crustaceans from Catalonia". *Scripta Musei Geologici Seminarii Barcinonensis* 225: 1-39, figs 1-11.

Solé Sabarís, L. i Porta, J. 1955. "Las formaciones tirrenienses del Cabo de Salou". *Mem y Com. Inst.Geol.Prov.*, t.XIII, 5-35, Barcelona.

Joan Cartanyà

LA RECERCA PALEONTOLÒGICA A LA CONCA DE BARBERÀ I AL NORD-OEST DEL CAMP DE TARRAGONA

Introducció

El Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, fundat l'any 1958, és l'entitat "mare" de la qual sorgiren diferents seccions com el Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà, fundat l'any 1974, i el Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, fundat l'any 1978. Al llarg d'aquests anys, aquestes entitats han anat recopilant, classificant i emmagatzemant documentació i material pel seu fons museogràfic que es plasma en quatre instal·lacions o seus: Seu Central on s'hi exposen materials de la història i la etnologia de la comarca, Molins de la Vila on s'hi pot visitar un molí hidràulic fariner completament restaurat i en funcionament, Museu d'art religiòs Frederic Marés i el Centre d'Interpretació de l'Art Rupestre de les muntanyes de Prades on a més d'oferir reproduccions del ric patrimoni de l'art rupestre d'aquest espai natural de primer ordre, s'hi mostra una introducció a la història geològica de la Conca de Barberà i les muntanyes de Prades.

Amb els anys que fa que es realitza aquesta tasca no és estrany, doncs, que el Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà (d'ara en endavant CHNCB) hagi desenvolupat una interessant tasca de recerca paleontològica als jaciments que té al seu àmbit d'actuació, alguns dels quals d'una importància rellevant dins la història geològica de la Catalunya interior i reconeguts mundialment com els jaciments triàsics de la "pedra d'Alcover" o els oligocens de Sarral.

El CHNCB, és una entitat amb personalitat jurídica pròpia però adscrita, com a secció, al Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca amb una tasca continuada de més de 35 anys. També és una entitat filial de la Institució Catalana d'Història Natural.

Els tres eixos bàsics de treball de l'entitat des dels seus inicis són la divulgació, l'estudi i la protecció del patrimoni natural de la Conca de Barberà i les muntanyes de Prades.

Respecte a la recerca destaquen els nombrosos estudis realitzats en diferents camps de les ciències de la natura. Des de l'any 1991 s'estan realitzant projectes CIRIT de paleontologia, entomologia, botànica, fauna vertebrada, geologia, gestió forestal,... Aquests estudis han proporcionat noves dades i coneixements sobre el medi natural de la comarca i les muntanyes de Prades.

Un dels camps de recerca més actius en la història del CHNCB ha sigut el de la paleontologia, segurament degut a l'existència dels dos jaciments abans esmentats de les zones d'Alcover i de Sarral, que constitueixen un ric patrimoni a estudiar i conservar.

Anem a veure un resum de la tasca portada a terme pel CHNCB en el camp de la paleontologia, que és l'objectre d'aquest article.

El mesozoic de les muntanyes de Prades

L'Era Mesozoica engloba des de fa 245 fins 66 milions d'anys. El Mesozoic es troba dividit en tres períodes de més antic a més modern: Triàsic, Juràsic i Cretaci. Durant aquesta Era el clima a la terra era càlid i sec. A l'inici del Mesozoic els continents estaven agrupats en una sola massa anomenada Pangea que cap al final de l'Era es separa en diferents parts i es comencen a intuir els continents actuals.

Les muntanyes de Prades estan formades majoritàriament per materials del Mesozoic, en concret del Triàsic i en menor grau afloren materials del Juràssic. Aquests materials contenen nombroses restes fòssils. El període Triàsic abarca des de fa 245 fins fa 208 milions d'anys. Durant el Triàsic a la terra hi havia un únic continent, vorejat a la zona de Catalunya pel mar de Tethys. D'aquesta manera, la zona de les muntanyes de Prades durant aquesta època era un mar de poca

profunditat amb un clima càlid i ric en sediments carbonatats. Hi predominaven organismes com coralls, mol·luscs, equinoderms, peixos i rèptils.

Els jaciments de la "pedra d'Alcover"

La majoria de materials de les muntanyes de Prades pertanyen al Triàsic. Entre aquests materials hi trobem la "pedra d'Alcover", calcàries dolòmies de gra fi compactes i ben estratificades que pertanyen al Muschelkalk Superior (255 milions d'anys d'antiguitat). Durant aquesta època la zona era un mar poc profund amb fons anòxics on s'hi anaven dipositen els organismes que morien i degut a unes condicions excepcionals no es podrien, fet que ha permès que actualment trobem organismes fossilitzats que conserven parts toves. Han aparegut restes vegetals, celenterats (meduses), braquiòpodes, mol·luscs, artròpodes (insectes i crustacis), equinoderms, i 21 espècies de peixos.

Tot i que l'explotació intensiva de les dolomicrites laminades a la zona d'Alcover es va iniciar a principis dels seixanta, la pedra va ser previament emprada al segle XV com a lloses sepulcrals i per a la construcció de taules. Els primers fòssils documentats daten del 1963 i foren trobats a la partida de "la Lluera", prop d'Alcover, que fou quan l'explotació comercial intensiva va iniciar-se. Fou llavors quan Mn. Lluís Via i Francesc de Villalta van iniciar els seus estudis sobre aquests fòssils amb dos articles sobre limúlids i un nou peix celacantiforme (VIA & VILLALTA, 1966; VILLALTA & VIA, 1966), a partir d'aquest moment comença un tasca de recerca, liderada per l'equip del Museu Geològic del Seminari de Barcelona, que s'allagà fins ben entrat el deceni del 90 del segle passat. Això va permetre erigir dues importants col·leccions, la del Museu Municipal de la Vila d'Alcover i la del Museu Geològic del Seminari de Barcelona, col·leccions força conegudes i estudiades per científics d'arreu del món. Noms com Laurence Beltan, Gerard Cherbonnier, G. Möeller, Francesc Calvet, Peter Ellemberger, Jose Luís Sanz o Sebastià Calzada són alguns dels que al llarg d'aquells anys van anar publicant articles a diverses revistes científiques en diversos idiomes.

L'any 1991 el CHNCB inicia un treball de camp als jaciments de les dolmicrites d'Alcover que afloren al Pinetell, terme municipal de Montblanc, situats a uns 10 quilòmetres al nord de les clàssiques localitats de la "pedra d'Alcover". Durant les dues campanyes realitzades a mitjans dels 90, patrocinades per CIRIT, el CHNCB va recollir algunes restes de vegetals, mol·luscs bivalves, braquiòpodes, dos crustacis inicialment situats a la família dels misidacis, dos limúlids i alguns exemplars de peixos (CARTANYÀ, 1992, 1993,

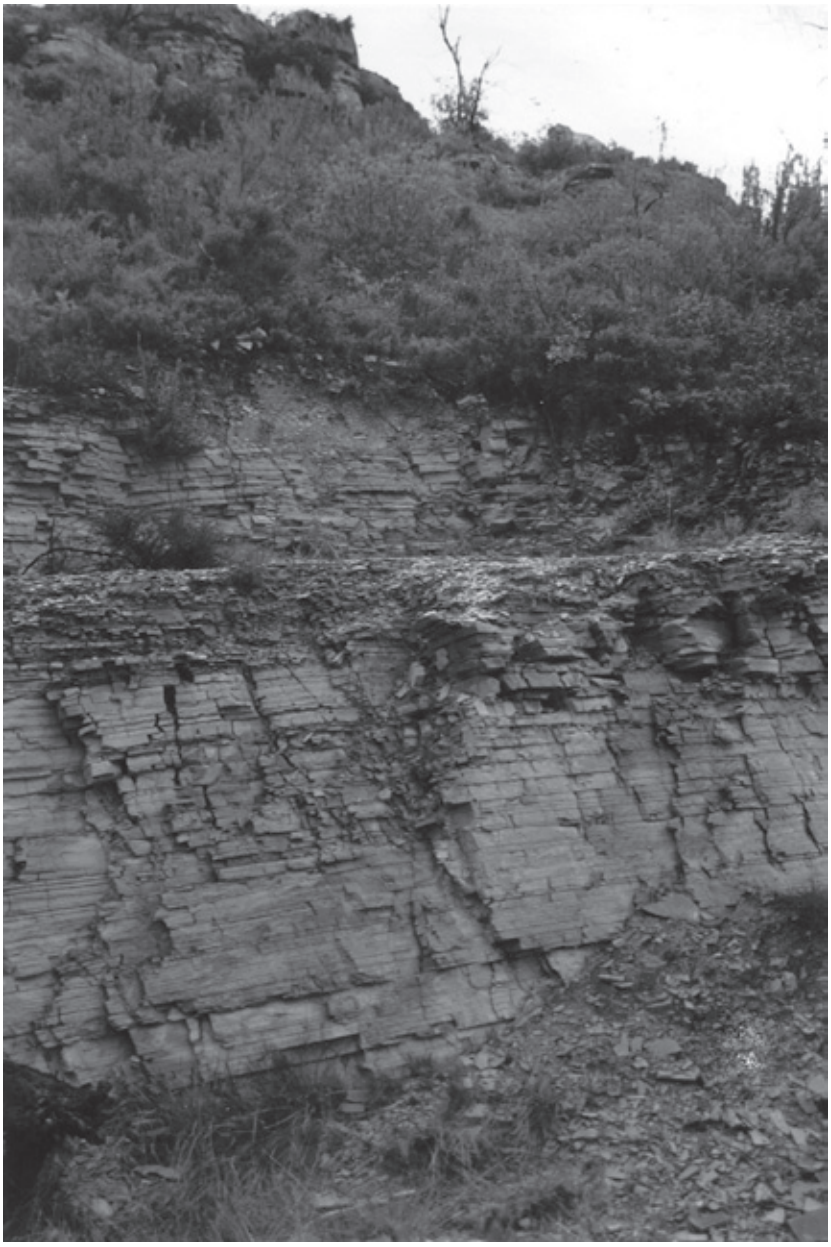

Jaciment de Pedra d'Alcover del Pinetell.

Cosesaurus aviceps, rèptil de Pedra d'Alcover.

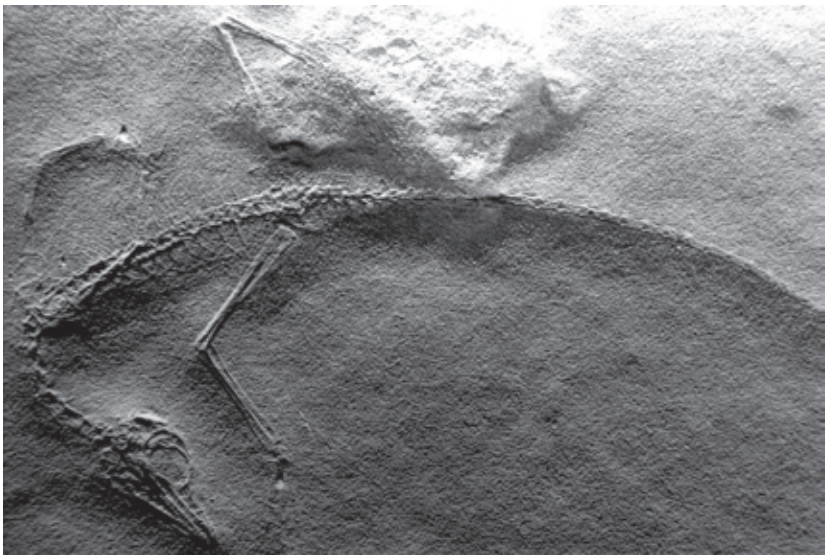

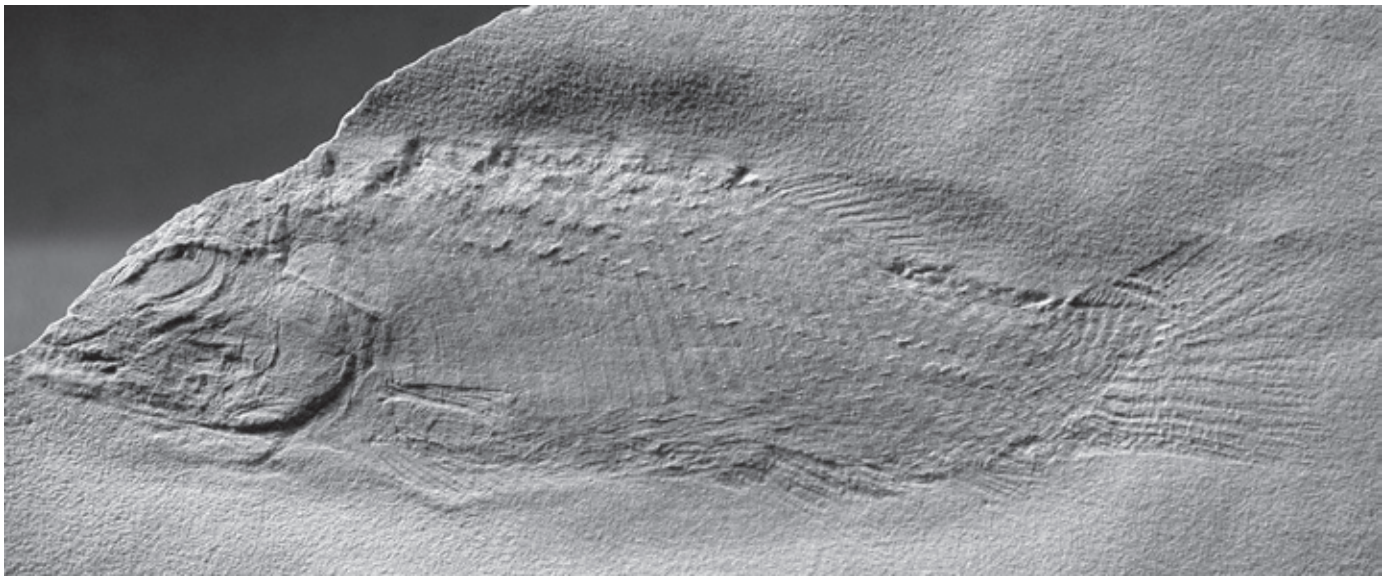

Archaeosemionotus sp, peix de Pedra d'Alcover.

1994, 1995). Per la seva banda el CHNCB va iniciar una tasca de divulgar encara més entre la comunitat científica els jaciments de les dolmicrites d'Alcover, en aquest sentit van ser visitats el juliol de 1995 pels participants del congrés internacional de calcàries litogràfiques (IInd. Lithographic Limestones Meeting), celebrat a Cuenca, per la qual cosa un equip multidisciplinar va preparar una interessant guia de la sortida que consistia en una visió general sobre la geologia i la paleontologia coneguda fins la data. Més endavant l'autor d'aquest treball, ha presentat diverses comunicacions a congresos internacionals sobre la revisió dels actinopterigis dels jaciments d'Alcover, destacant el "IInd. Mesozoic Fishes meeting" celebrat el juliol de 1997 a Buckow (Alemanya) i el "Fourth International Meeting on Mesozoic Fishes" celebrat a Miraflores de la Sierra el 2005.

La fauna fòssil dels jaciments de la "pedra d'Alcover" és globalment similar a la de la regió de la Llombardia (Besano i Ticino a Itàlia) i el "Monte San Giorgio" (Cantó Tessin a Suïssa), jaciments cronològicament propers als de la nostra zona, objecte de l'estudi que es proposa, per aquest motiu durant la segona meitat dels 90 i primers anys de l'actual segle, i amb el patrocini de la Fundació Martí l'Humà - Tot Conca, s'han realitzat visites a les col·leccions de la zona del nord d'Itàlia, sud de Suïssa i sud l'Alemanya, així com a les col·leccions del Muséum national d'Histoire naturelle de París i del Natural History Museum amb seu a Londres, completant així l'observació d'exemplars triàsics de les zones d'Itàlia, Suïssa, Alemanya i d'altres zones del planeta, que ha permés realitzar estudis comparatius de les faunes fòssils respectives i poder col·laborar amb investigadors i investigadores dels centres de recerca d'aquests països. En aquest sentit cal destacar l'estada que va poder realitzar a les nostres terres la Dra. Cristina Lombardo de la Universitat de Milà l'any 2001 i que va permetre refermar els vincles de col·laboració amb l'equip d'aquella universitat que porta a terme, des de fa molts anys, una interessant tasca de recerca dels jaciments de la regió llombarda italiana. També hem d'esmentar com a interessant l'actual col·laboració amb el Dr. Raoul Mutter, investigador del Natural History Museum de Londres, per tal de continuar amb l'investigació de dos dels grups de peixos fòssils més interessants dels jaciments, els perleidids i els saurictids. Pel que fa a rèptils és de destacar la col·laboració amb l'equip del Dr. Jose Luis Sanz de la Universitat Autónoma de Madrid, que ha permés la publicació recent d'un article sobre un rèptil de grans dimensions aparegut als jaciments, de la mà d'Antonio Quesada. Així com la visita que va fer fa uns anys el Dr. Olivier Rieppel de la Universitat de Kansas que també va servir per publicar un article recent sobre alguns dels rèptils apareguts.

L'associació fòssil d'aquests jaciments és la més important del Triàsic marí de la pe-

Jornada d'excavació al jaciment de Sarral organitzada pel Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà l'any 1995.

nínsula Ibèrica, i una de les més rellevants de les localitats triàsiques d'Europa. La tasca de redescripció dels peixos fòssils, que és el grup més abundant en nombre d'exemplars i de grups presents, és la que ha ocupat les tasques de recerca dels darrers anys, això no exclou que caldria rependre la tasca pels altres grups presents als jaciments. En aquest sentit la recent remodelació del Museu d'Alcover contribuïrà en la represa de les activitats d'estudi, divulgació i protecció d'aquests notables jaciments paleontològics.

El cenozoic de la Depressió Central Catalana

L'Era Cenozoica comença fa 65 milions d'anys d'antiguitat i dura fins a l'actualitat. Es troba dividida en dos períodes, el Terciari que engloba el Paleogen (dividit en Paleocè, Eocè i Oligocè), i el Neogen (dividit en Miocè i Pliocè) i dura fins fa 1,8 milions d'anys; i el Quaternari que abarca des de fa 1,8 milions d'anys fins a l'actualitat.

A la Depressió Central Catalana, en concret a la zona de la Segarra, l'Urgell i la Conca de Barberà hi afloren molts materials terciaris que han lliurat notables jaciments paleontològics de vertebrats i vegetals. El Talladell, Cervera i Sarral en són tres de les localitats més conegudes. A primers del segle XIX es van iniciar els primers treballs d'estudi de la flora i la fauna fòssil d'aquells jaciments, però mai s'havia realitzat un treball de recerca sistemàtic, els estudis es basaven en materials de troballes i col·leccions privades i públiques.

A la Conca de Barberà, com a zona integrant de la Depressió Central Catalana, els materials del Terciari es troben ben representats en moltes zones. Un dels llocs on afloren més restes fòssils és prop de Sarral, on trobem materials carbonatats d'origen lacustre que pertanyen a l'Oligocè inferior. Durant l'Oligocè (38 milions d'anys fins fa 24,6 milions d'anys) la Depressió de l'Ebre ha quedat definitivament tancada i perd el seu caire marí de manera que a Catalunya ja trobem moltes de les actuals cadenes muntanyoses formades, que delimiten un ampli sistema lacustre. Un d'aquests llacs estaria situat a la zona actual de Sarral. S'hi han trobat restes fòssils de gasteròpodes, insectes, peixos d'aigua dolça i sobretot vegetals associats a climes subtropicals.

Sarral tropical a l'Oligocè

A Sarral, aquests materials carbonatats, són molt estratificats, amb intercalacions d'argiles i calcarenites i pertanyen a l'Oligocè inferior (fa 35 milions d'anys). Entre aquests materials han aparegut nombroses restes fòssils sobretot de vegetals. Aquests materials són producte d'una sedimentació lacustre de materials procedents bàsicament de zones properes muntanyoses. S'han trobat nombrosos fòssils de vegetals (lauràcies, betulàcies, fagàcies i salicàcies), mol·luscs (gasteròpodes i bibalves), crustacis i peixos. D'aquesta manera, durant aquesta època a Sarral hi hauria un o més llacs lleugerament salobrosos formant una conca de recepció on a la part baixa s'hi trobarien ambients de ribera humits i a les muntanyes que voltaven els llacs, ambients forestals més secs. El clima seria càlid i humit, semblant al que avui es pot trobar a les zones intertropicals.

Maria Teresa Fernández Marrón, el 1971, en una tesi doctoral va incloure el jaciment de Sarral dins dels jaciments paleobotànics de l'Oligocè de l'Estat espanyol, que de fet va constituïr la primera referència més o menys extensa de la flora fòssil de Sarral després que Depape i Bataller a primers de segle en fèssin les primeres aportacions.

Des del 1990 fins el 1995 el CHNCB va portar a terme quatre campanyes de recerca al jaciment de les calcàries lacustres de Sarral amb el suport de CIRIT, dirigides pel biòleg Antoni Vilaseca, que van consistir amb la realització d'un treball sistemàtic capa a capa, que va concloure amb la recollecció i documentació de prop de 800 exemplars fòssils amb un gran prodimini de restes paleobotàniques, però destacant la troballa d'alguns exemplars de peixos que anys enrera s'havien documentat (BAUZÀ, J., 1949) però que no n'hi havia cap exemplar a disposició en cap de les col·leccions estudiades prèviament, i l'aparició per primera vegada d'uns exemplars del grup dels crustacis posteriorment atribuïts als isòpodes.

Aquestes campanyes van permetre treure'n conclusions sobre les condicions de deposició dels jaciments de Sarral, situats en unes antigues pedreres de calcàries que s'empraven per la obtenció de ciment per a la construcció. En aquest sentit, i a partir de l'anàlisi sedimentològic i paleontològic dels materials obtinguts, es va poder determinar que les diferències observades entre la flora de Sarral i les de Cervera i Tàrrega es devien a factors ambientals propis del medi llacunar i no a factors climatics assenyalats per investigadors precedents.

La tasca de recerca dels jaciments de Sarral es va aturar el 1996 i caldria reprendre-la per seguir investigant sobre aquella important època de canvis en la nostra història geològica (CARTANYÀ, J., 1992).

Un exemplar vegetal dels jaciments de Sarral.

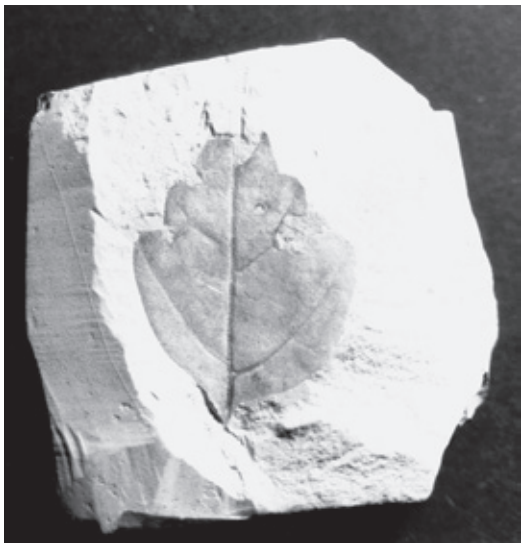

Sabal major, un dels exemplars més grans apareguts als jaciments de Sarral.

El microvertebrats terciaris de la Depressió Central Catalana

Els primers mamífers sorgeixen a finals del Mesozoic però el grup assolí el major èxit evolutiu a partir del Terciari degut a que van aprofitar amb gran rapidesa les oportunitats que li oferien les noves condicions d'aquesta època: pocs competidors, i aliment i espai abundant. Durant el Paleocé ja apareixen tots els grans grups de mamífers actuals. A la Conca de Barberà i zones veïnes hem trobat restes fòssils d'artiodàctils, insectívors, quiròpters, primats i rossegadors. Aquest darrer grup és el més nombrós amb 7 espècies. La majoria de restes fòssils s'han trobat en materials eocens prop de Pontils i de Rocafort de Queralt, o prop de Santa Coloma de Queralt, en aquest cas pertanyents a l'Oligocè.

Els anys 2005 i 2006 el CHNCB va portar a terme un treball de recerca amb el suport de CIRIT i la col·laboració de l'Institut de Paleontologia Miquel Crusafont de Sabadell (IPS) per tal d'estudiar les restes de microvertebrats dipositats a les seves col·leccions de la zona de la Conca de Barberà i zones adjacents, contemplant com a zones adjacents les comarques veïnes de l'Urgell, la Segarra, l'Anoia, el Priorat i el Bages.

El treball contemplà la revisió de les restes dipositades al mateix IPS i a altres col·leccions com la del Museu de Geologia de Barcelona que consten del material que es va prospectar i estudiar bàsicament durant els anys 80 i 90 per investigadors de diverses procedències i institucions de recerca.

Després d'aquesta revisió es procedí a efectuar el treball de camp preliminar per tal d'intentar reconèixer les zones prospectades llavors i amb la finalitat futura de recollir més material i en cas que fos possible detectar nous jaciments a la zona objecte d'estudi, de fet aquest treball encara s'està realitzant i durant aquest any hom pensa disposar d'algunes conclusions.

Joan Cartanyà

Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà

Bibliografia

Bauzà, J. (1949): "Sobre el hallazgo de prolebias cf gregatus en el oligiceno de Sarreal" - Bol. Real Soc. Esp. de Hist. Natural, 47: 93-95. Madrid.

Cartanyà, J. (1992a): *Els fòssils de la Conca de Barberà. Evidències de vida passada.*- Ed. Consell Comarcal de la Conca de Barberà: 303 pp; Montblanc.

Cartanyà, J. (1992b): "Geologia i Paleontologia del jaciment oligocè de Sarral". *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, 10: 5.84. Montblanc.

Cartanyà, J. (1993): "El Pinetell un nou jaciment paleontològic de la "Pedra d'Alcover" a la Conca de Barberà.- *Reboll*, 6: 32-42; Montblanc.

Cartanyà, J.(1994): "Noves aportacions paleontològiques al Muschelkalk superior de les muntanyes de Prades: el cas del Pinetell (La Conca de Barberà)."- *Quaderns de Vilaniu,* 25: 67-94; Valls.

Cartanyà, J. (1995): *Vertebrata.*- In: Martinez-Delclós, X. (ed.): Montsec and Mont-ral – Alcover, two Konservat-Lagerstätten. Catalonia, Spain: 87-93; Lleida (Institut d'Estudis Ilerdencs).

Cartanyà, J. (1999). *An overview of the Middle Triassic actinopterygians from Alcover, Mont-ral and El Pinetell (Catalonia, Spain).* In: Arratia, G., Schultze, H.-P. (eds.): Mesozoic Fishes 2 – Systematics and Fossil Record: 535-551. München (Dr. Friedrich Pfeil Ed.).

Fernandez Marrón, M.T. (1971). *Estudio paleoecològico y revisión sistemática de la flora fósil del Oligoceno español.* Tesi Doctoral. Facultad de Ciencias de la Universidad Complutense de Madrid.

Mutter, R.J. & Cartanyà, J. (2005) "*New evidence of early-middle Triassic Saurichthys*". In: POYATO, F.J. (ed.): Fourth International Meeting on Mesozoic Fishes: 197-200; Madrid (Universidad Autónoma de Madrid).

Villalta, J.F. & Via, LL. (1966): "Un nuevo celacántido en el Triásico español."- *Acta Geol. Hisp.*,1: 21-23; Barcelona.

Via, L. & Villalta, J. F. (1966). "*Heterolimulus gadeai* n. gen, n. sp, representante de una nueva familia de limulacea, en el Triásico español."- *Acta Geol. Hisp.*,1: 9-11; Barcelona.

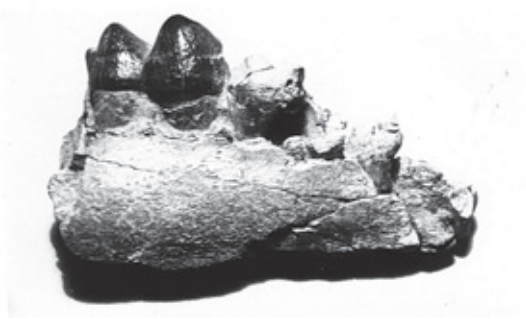

Mandíbula d'un mamífer (Entelodon magnum) dels jaciments terciaris de la zona de Santa Coloma de Queralt.

Laia Colomer i Solsona

EL MUSEU MUNICIPAL D'ALCOVER I LA SEVA COL·LECCIÓ PALEONTOLÒGICA

El Museu Municipal d'Alcover va ser construït l'any 1967, inicialment per a donar cabuda als fòssils triàsics que apareixien a les pedreres de la Lloera; progressivament s'ha ampliat amb una col·lecció diversa d'història i art locals. En aquells inicis, el Museu s'ubicava en una de les torres defensives del portal de Sant Miquel, i incloïa només dues sales. El 1973 va ser traslladat a ca Batistó, una casa senyorial situada vora el Portal de la Saura. Allà hi romangué obert fins el 1998, quan s'iniciaren les seves obres de remodelació i de construcció d'un edifici adjacent. La finalització de les obres d'ampliació no significà però, la reobertura immediata de la seu museística: no fou fins l'any 2001 que l'ajuntament alcoverenc es decidí a iniciar les gestions necessàries per tal de reobrir-lo, tot convertint-lo en *museu* segons les normatives vigents, i tornar a situar la institució en el centre de la vida cultural i turística d'Alcover i de la comarcal. L'any 2004 el Museu d'Alcover reobrí les portes amb modernitzades instal·lacions museístiques i la important col·lecció paleontològica com a principal atractiu de l'exposició permanent.

Avui dia el Museu Municipal d'Alcover acull un nombre variat d'objectes, d'on destaca la col·lecció d'història local, formada per objectes de la vida quotidiana alcoverenca els segles XIX i XX, i que comprèn des d'estris agrícoles fins a objectes de lleure (instruments musicals, jocs infantils, etc), incloent-hi també objectes de cuina, fotos antigues, monedes, art religiós, objectes d'higiene i medicina, i recordatoris de personatges insignes d'Alcover (escriptors/res i pintors). En segon lloc, cal destacar la col·lecció d'arqueologia: talla lítica, ceràmiques neolítiques, i un bon repertori de peces ibèriques i romanes procedents de diversos jaciments comarcals. Després, com molts museus locals, el Museu d'Alcover acull un nombre menor d'objectes diversos, com ara una discreta pinacoteca, fotografies històriques de la vila pertanyents a l'arxiu Mas, una col·lecció de monedes i de paper moneda antics, una col·lecció d'armes, una col·lecció de malacologia (petxines marines i terrestres), un herbari de plantes comunes de la serralada de Prades recollit per Miquel Mestre el 1907, una col·lecció de roques i minerals diversos, i un particular arxiu documental, bibliogràfic i cartogràfic.

Tanmateix, el més important és la col·lecció de paleontologia, formada per fòssils de quasi totes les eres geològiques terrestres fins a un total de més de 2.000 exemplars, però on hi destaca molt especialment els fòssils del Triàsic procedents de les pedreres d'Alcover i Mont-ral. De fet, el fons del Museu d'Alcover, conjuntament amb el Museu Geològic del Seminari de Barcelona, és una de les col·leccions paleontològiques triàsiques marines més importants de Catalunya, i un referent científic arreu del món.

Els fòssils del Triàsic d'Alcover i Mont-ral

El medi de fossilització més favorable és per excel·lència l'aquàtic. Per aquesta raó, els fòssils d'organismes marins i de llacunes són els més abundants i els més ben conservats. A les condicions del medi cal afegir unes condicions químiques especials que només són proveïdes per les característiques per un sediment sorrenc fi, el qual facilita la transformació de l'estructura òssia (calcària) d'un ésser viu en una pedra, és a dir, la seva transformació en un fòssil. Per aquests dos motius, els fòssils apareixen bàsicament en roques sedimentàries, formades per sediments al·luvials que amb el temps colmataren antigues llacunes terrestres o espais marins. Les conques marines o llacunes interiors, posteriorment es reblaren i acabaren formen el que actualment coneixem per turons i serralades.

Tot i que són excepcionals, existeixen circumstàncies especials que permeten també la preservació de les parts toves dels animals (pell, carn). Es tracta dels anomenats jaciments paleontològics de tipus *fossil-lagerstätten*. La presència d'aquests jaciments no és molt comuna: poc més d'una dotzena arreu del món, cobrint la majoria de les eres geològiques. El jaciment paleontològic d'Alcover-Mont-ral n'és un d'ells, i l'únic que cobreix la fauna del Triàsic, aproximadament 240 milions d'anys, un període molt especial dins la història de la vida a la Terra doncs marca la transició de les faunes paleozoiques a les faunes "modernes" d'amfibis, rèptils i mamífers.

En el Triàsic les actuals muntanyes de Prades, on s'ubica avui el jaciment paleontològic d'Alcover–Mont-ral, eren una llacuna d'aigües somes amb molta vida animal, però amb un fons marí letal: molt dens, sense oxigen i amb elevadíssima salinitat. Les condicions d'aquest fons facilità la fossilització dels animals que s'hi dipositaven accidentalment en morir ja que la manca d'oxigen i la hipersalinitat evitava la presència de bacteris i microorganismes i, per tant, s'evitava la descomposició dels animals allà dipositats. El seu enterrament resultava de cos íntegre i, és així com s'iniciava la seva progressiva fossilització. Tot plegat, feu que la preservació i fossilització d'animals resultés immillorable, i avui dia una de les fonts de coneixement més precisa de la fauna marina triàsica, especialment d'invertebrats.

El resultat actual és, doncs, que Alcover–Mont-ral proporciona el repertori fòssil més interessant, precís i extens de fauna marina, vertebrada i invertebrada, triàsica del món. En alguns casos els fòssils reconeguts són espècies úniques, per exemple, *Perleidus giganteus* i *Alcoveria brevis Beltan*. En d'altres

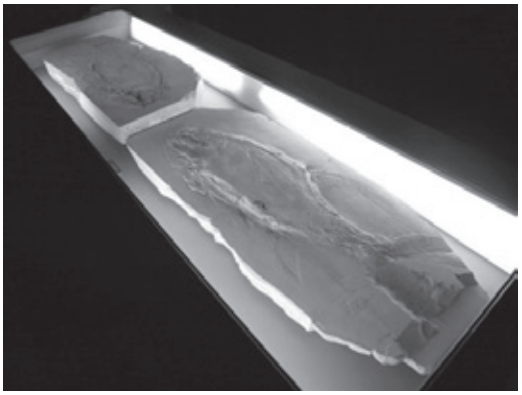

casos, es tracta dels més antics documentats a Catalunya, per exemple els insectes *Montralia muelleri*. O bé els únics exemplars complerts coneguts, com és l'*Oneirophantites tarraconensis*. Finalment, a Alcover–Mont-ral destaca també la col·lecció de rèptils fòssils, exponents de l'evolució dels primers saures, percusors dels futurs rèptils voladors del Juràssic, com és el cas del *Cosesaurus aviceps*.

La sala permanent de paleontologia

El 2001 el Museu d'Alcover va definir un programa, o pla museístic, que ha permès assegurar estructuralment una guia tècnica i pràctica de treball museístic dins la institució. Aquest pla inclou des de la definició d'objectius globals de la institució, la seva relació amb la vida cultural de la vila, la seva organització arquitectònica i museogràfica, els programes de treball que se'n deriven a mig i llarg termini, així com el seu funcionament museístic quotidià. Això significà no només una renovació espaial i d'equipaments (seguretat, prevenció, conservació, etc.) de les antigues sales sinó també una adequació dels criteris expositius seguint paràmetres tècnics moderns i didàctics. A nivell expositiu, el pla contempla centrar-se en tres eixos: la paleontologia, la història local recent i l'arqueologia.

L'objectiu principal de la sala permanent de paleontologia és la d'informar i educar sobre les troballes del jaciment paleontològic d'Alcover–Mont-ral, a fi de donar-los el

significat patrimonial i científic que es mereixen. Per tal que això sigui educativament efectiu, l'exposició ha estat dissenyada d'una manera molt especial i vol respondre a tres preguntes claus que molta gent es feia en les visites pilot: "per què tenim pedres en forma de peix?", "per què trobem fòssils de peixos a la muntanya?", i "per què ens cal un museu on exposar aquestes pedres?". Preguntes que traduïdes a un llenguatge més tècnic, serien "què és i com es forma un fòssil?", "quin és el context geològic de les troballes alcoverenques?", i finalment "què té de particular el Triàsic alcoverenc respecte a la història paleontològica mundial?". A més a més, i per facilitar la comprensió visual dels fòssils d'Alcover, i donat que s'ha fet una extensa investigació paleoecològica, s'ha afegit la reconstrucció del paisatge local d'ara fa 240 milions d'anys. L'exposició es completarà amb la història de les pedreres locals i el processos de treball seguits, perquè s'entén que les empreses i particulars que han treballat de l'extracció de la preuada pedra d'Alcover conformen una part important també de la història contemporània del jaciment paleontològic.

Així, l'exposició és composa dels següents apartats, i el seu resum de continguts:

1. La història de la Terra. La història de la Terra es troba escrita entre els plecs mateixos de les roques, les muntanyes, les planes que la configuren i les restes biològiques que s'hi han dipositat.

2. El temps i les eres geològiques. Les característiques geològiques i l'evolució de la vida a la Terra són el resultat de diversos processos desenvolupats al llarg de 4.500 anys, del Cambrià al Quaternari.

3. Què és un fòssil i com es forma? Un fòssil no és més que el producte de la transformació física i química d'un ésser viu en una pedra. La paleontologia és la ciència que estudia els fòssils com a elements per entendre la història de la vida a la Terra.

4. L'evolució de la vida al planeta Terra. El naixement, expansió i extinció de moltes criatures o formes de vida al planeta Terra han marcat les diferents eres en què ha estat dividida la seva història.

5. Els fòssils Lagerstätten. Els *Lagerstätten* són dipòsits geològics que contenen una extraordinària riquesa fòssil per les condicions de fossilització que s'hi varen donar.

6. El jaciment paleontològic i els fòssils del Triàsic d'Alcover–Mont-ral. Presentació i explicació dels fòssils del Triàsic d'Alcover–Mont-ral, dels invertebrats, els peixos, els rèptils, així com de la seva reconstrucció paleoambiental.

Actualment s'està en curs de completar l'exposició actual amb un últim capítol relatiu a la història de les troballes de fòssils a Alcover-Mont-ral, és a dir, la història de la seva explotació industrial (etnografia i història socioeconòmica de les pedreres) i la història de la investigació (les relacions científiques amb el Museu Geològic del Seminari de Barcelona, estudiosos i aficionats locals i internacionals).

S'ha volgut que l'exposició de la sala permanent de paleontologia sigui eminentment comprensiva, sintètica, però especialment molt divulgativa ja que és evident que, com a museu d'àmbit local i comarcal, el principal visitant no serà pas un especialista en la matèria, sinó un ciutadà, local o turista, amb nivells culturals mitjans i preferentment acompanyat de la família. Aquest tipus de públic doncs, necessita d'una adequació lèxica i de continguts que faci la visita molt entenedora al mateix temps que amena. Es vol doncs, que el públic comprengui sense cap esforç afegit què és un fòssil, per què Alcover-Mont-ral presenta un registre fòssil excepcional, com era el paisatge local ara fa 240 milions d'anys, i finalment, perquè cal considerar la paleontologia alcoverenca com un patrimoni científic i cultural de primer ordre.

El disseny expositiu també s'ha fet pensant amb aquest públic. S'ha optat per un disseny visual fàcil, directe i molt il·lustratiu del text. És a dir, comunicador visualment. Quasi bé suplantador del text, o si més no que el faci una mica prescindible per entendre el missatge, i que amb un dibuix o un esquema tot quedi ben definit. Així, per exemple, per explicar un moment geològic concret, com ara el Keuper, no només s'ha adjuntat una foto d'aquests sediments a les Muntanyes de Prades, sinó que també s'ha volgut detallar el paisatge en època Keuper tot adjuntant-hi fotos d'escenaris naturals actuals que s'assemblarien al paisatge alcoverenc durant el Keuper. El resultat és que el públic comprèn amb senzillesa el missatge expositiu, pot reconèixer aquests sediments quan passeja per les muntanyes de Prades, i a més a més ho associa tot a una imatge reconexible, un paisatge. El Keuper doncs, deixa de ser un concepte geològic i paleoecològic abstracte per ser una representació fàcilment comprensible i, per tant, memoritzable.

Els fòssils d'Alcover–Mont-ral també s'han exposat a fi de facilitar la seva comprensió d'una manera molt visual. Per les seves característiques de fossilització, els fòssils alcoverencs permeten reconèixer directament l'animal original. Això és bastant evident pel què respecte als peixos, però no necessàriament pel què respecte als invertebrats, per aquells animals extingits o per aquells que no ens són familiars. Per això ens hem ajudat de la reconstrucció paisatgística realitzada per l'il·lustrador científic Mauricio Antón. Es tracta d'una il·lustració realística de la vida a la llacuna alcoverenca durant el Triàsic. Una imatge de tamany gran que en presidir aquest espai de l'exposició permet al visitant, d'un sol cop d'ull, fer-se una idea sintètica i "vivaç" de la vida al Triàsic. Una altra vegada, no cal explicar res més. Després els fòssils exposats, a més d'anar acompanyats d'una cartel·la amb explicacions científiques, venen associats (a través d'un esquema sintètic del dibuix de M. Antón) amb l'animal realísticament dibuixat en el panell gran. Així, simplement amb la mirada, el visitant pot fer la "traducció" de la forma del fòssil a l'aspecte de l'animal originari. No cal cap altra mediació museogràfica; el discurs va directe al públic visitant, fins i tot amb un punt de joc: si es vol es pot buscar i identificar allò que es veu en el fòssil amb el que el dibuixant ha representat. Per tant, la vitrina conté tres nivells d'informació: el fòssil, la seva descripció paleontològica i zoològica, i la seva representació visual realista.

Finalment, cal afegir que l'actual direcció del Museu ha completat la visita a l'exposició permanent amb tota una sèrie d'atractius materials i tallers didàctics, que faciliten i estimulen la visita escolar, tant de Primària com de Secundària.

Conclusions

Avui dia obrir al públic un museu local no només ha de significar fer-ne una adequació museística, sinó que implica donar-li una personalitat pròpia que el permeti configurar-se com a pol d'atracció dins l'oferta cultural local i comarcal. Això és, de fet, el que s'ha volgut imprimir al Museu d'Alcover en relació a la seva important col·lecció paleontològica.

D'una banda, el Museu Municipal d'Alcover ha de servir a les necessitats culturals pròpies d'Alcover, però també ha d'actuar com a dinamitzador econòmic per al poble dins la infraestructura cultural comarcal, tot atraient un cada vegada més extens turisme cultural (tot recordant ara la nominació de Tarragona com a Patrimoni de la Humanitat) o oferint recursos culturals al tradicional turisme de platja o lúdic (Costa Daurada i Port Aventura). Ha de proveir-se d'una "personalitat pròpia" que ompli els buits culturals i museístics presents a Tarragona, i al mateix temps fer sigui atractiva i diferent al visitant de comarca i forans.

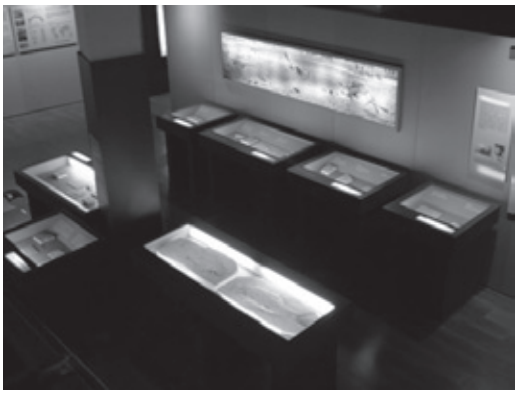

En segon lloc, amb l'obertura de la sala permanent de paleontologia triàsica el Museu d'Alcover s'ha de convertir en un dels referents claus de la paleontologia catalana. Ho propicia la important col·lecció que acull, les pedreres ubicades en el municipi, però també la seva aposta museística per la divulgació científica. En aquest sentit, és important que el Museu no perdi peu i pugui formar part de la xarxa de museus de futur Museu d'Història Natural.

Laia Colomer i Solsona

Joan Cartanyà

UN MANUSCRIT INÈDIT D'ANDREU DE BOFARULL: «APUNTES SOBRE LA REVOLUCIÓN DE 1868»

Entre la documentació procedent de l'antic arxiu particular del metge i prehistoriador Salvador Vilaseca Anguera (Reus, 1896-1975), avui –i des de 1996– conservada a l'Institut Municipal de Museus de Reus (IMMR),[1] es conserva un gran full plegat en forma de quartilles (sense acabar de tallar o separar les vuit planes així formades, que fan 22 x 16 cm), amb cinc pàgines manuscrites –amb ploma– encapçalades pel títol subratllat *Apuntes sobre la revolución de 1868*. Tot i que no hi figura el nom de l'autor, no hi ha dubte que la lletra és de l'historiador, arxiver i escriptor reusenc Andreu de Bofarull i Brocà (1810-1882).

Síntesi biogràfica de l'autor

Després d'estudiar al Seminari de Tarragona, Andreu de Bofarull es matriculà l'any 1828 a la Universitat de Cervera, tot canviant la teologia per la jurisprudència. Assolit el títol d'advocat, aviat s'interessà per les qüestions públiques i culturals. El 1843 edità el "periòdic de teatres" *El Juglar* i, entre 1844 i 1845, la primera època del *Diario de Reus*, on començà a publicar el fulletó *Crónica de Reus*, primera i incompleta versió de la seva obra més coneguda, els *Anales históricos de Reus*, que editaria en dos volums entre 1845 i 1846 i que encara ampliaria el 1866.[2] El 1845 fou nomenat soci de mèrit de la Societat Arqueològica Tarraconense, en reconeixement a la memoria (inèdita) que va presentar sobre la *Tarragona Celta*.[3] El 1848 publicà *Poblet, su origen, fundación, bellezas, curiosidades, recuerdos históricos y destruccion*, la primera guia moderna sobre aquest monestir, que tingué diverses reedicions,[4] i, el 1849, en col·laboració amb el notari tarragoní Joan F. Albiñana, el llibre *Tarragona Monumental*, un dels clàssics de l'arqueologia tarraconense. Poc després, el 1851, edità l'interessant opuscle *Reus en el bolsillo* i, el 1856, una petita però completa *Guía de Reus*. Fou un dels impulsors del Centre de Lectura de Reus, del qual va ser tresorer (1862), soci de mèrit (1870), bibliotecari i col·laborador de la revista *El Álbum de Euterpe*. El 1859 va reprendre la publicació del *Diario de Reus*, que dirigí de manera vitalícia. El 1863 fou nomenat arxiver municipal i, el 1867, bibliotecari i oficial segon de secretaria.[5] Segons el seu biògraf Francesc Gras i Elias, Andreu de Bofarull –als darrers anys– havia convertit el seu domicili *en un Museo,* [...] *donde guardaba los primeros trabajos de cuantos jóvenes* [de Reus] *se dedicaban a la poesía, a la música y a las bellas artes. A más, poseía una notable colección numismática, libros raros, impresos notables, cuadros y grabados antiguos, que desaparecieron de su casa antes de su muerte.*[6] No cal dir que, dissortadament, aquesta mena de museu local es va dispersar. El seu retrat figura a la Galeria de Fills Il·lustres de l'Ajuntament de Reus,[7] a l'igual que el del seu germà, el també arxiver, historiador i escriptor Antoni de Bofarull (Reus, 1821 – Barcelona, 1892). Paga la pena de dir, d'altra banda, que a l'IMMR es conserven força documents d'interès biogràfic i genealògic sobre els diferents membres de la nissaga dels Bofarull.[8]

Interès del document

Tot i que han estat publicats diversos articles i monografies sobre la gènesi, l'impacte i les conseqüències de la revolució "Gloriosa" a Reus, em sembla que no serà del tot inútil fer públic aquest petit manuscrit (que és evidentment un esborrany), sobretot si tenim en compte que Andreu de Bofarull era ja aleshores l'arxiver-bibliotecari municipal i també un membre de la "burgesia il·lustrada" que no simpatitzava precisament amb els elements republicans de la ciutat (cal recordar la seva estreta relació amb el

Diario de Reus). El document és més aviat curt, però farcit de dades, i només fa referència als principals fets ocorreguts a Reus entre el dies 30 de setembre i 23 d'octubre de 1868.[9]

Transcripció del manuscrit

Transcric íntegrament el text manuscrit tot respectant-ne la grafia original, per bé que –per fer més fàcil la lectura– he normalitzat o actualitzat els accents gràfics (per exemple, "revolución" per "revolucion") i –de vegades– la puntuació. Senyalo els punts i a part per mitjà de barres inclinades i les meves observacions amb paraules en cursiva i entre claudàtors.

Apuntes sobre la revolución de 1868. / Véase el "Diario de Reus" y el "Boletín oficial de la Junta revolucionaria". / Día 30 de Setiembre. / Con el tren de las 10 de la mañana, regresaron de Tarragona el médico Tomas Lletget (y otros)[10] y dieron la noticia de que Barcelona y Tarragona se habían pronunciado en pro de la Revolución. Poco después junto a la puerta principal de la Casa de la Villa o de la Ciudad, el cerero Eusebio Folguera[11] y el aprendiz de procurador, Cayo Rovellat, se encararon con el ex teniente de alcalde y recién nombrado Alcalde Corregidor,[12] atacándole bruscamente para que se pronunciara; como la insistencia por parte de Folguera se fue haciendo violenta, al momento se vieron rodeados de chusma que estrepitosamente aplaudía a Folguera. El grupo fue aumentando y a la par de la gritería, Salvador Aleu (a) Aleu Boig gritaba Vivas a la Revolución, mientras por otro lado el albañil conocido por el apodo de Llustret gritaba Viva la República. Mientras Gaspa[*r*] recibía empujones, éste pudo retirarse y el grupo por de pronto se disolvió. (Todo lo presenciamos desde el balcón de la Casa de la Ciudad.)[13] Aún no habrían transcurrido tres cuartos de hora, que serían las 12 menos cuarto cuando la chusma invadió la casa de la ciudad hechándose [*sic*] sobre los salones y desprendiendo los cuadros o retratos reales los tiraron o hecharon [*sic*] desde los balcones a la plaza. Enseguida la chusma se echó sobre una porción de casas invadiéndolas y amontonando en la calle cuantos muebles, géneros y efectos hallaron en ellas a lo que iban pegando fuego hasta dejarlo convertido en cenizas. Las casas invadidas y saqueadas de que nos acordamos fueron las siguientes: En la Casa Municipal o de la Ciudad, la habitación del macero Eduardo N.[14] – El fabricante N. Pujol – D. Sebastián Anguera – El secretario del Ayuntamiento Mariano Fonts – El consejal [*sic*] Diego Vilanova – Los tres hermanos fabricantes Casas, asesinando a más a los tres – La morada del ex alcalde Roselló,[15] propia de la familia de su señora, y la de su propiedad y anterior manción [*sic*], que la ocupaba el ex subgobernador, que había cesado en su destino uno o dos días antes. / En la Iglesia y convento de la Providencia, la habitación y estancia del director padre Magriñà. / La casa del teniente de alcalde N. Vinyas. / La habitación del alguacil N. Martí (a) Perera. / El despacho y oficina de consumos. / En la casa de N.[16] Cantell,[17] alcalde que fue de los guardias rurales que a instigación suya se separaron cuando los síntomas de revolución del año anterior. / La casa de Sebastián Pàmies que entendía en algo sobre consumos./ [*Espai en blanc.*[18]] / Como hemos dicho, todos los muebles y efectos de las antedichas casas fueron amontonados y quemados en las calles. / A la par empezó por la misma chusma la destrucción del arbolado de arrabales, plazas y calles y de todo cuanto de adorno público había verificado el ex primer alcalde Roselló. La chusma andaba desenfrenada y asesinó a un mozo de la fábrica de Camplà. / Mientras ocurrían semejantes excesos, la tropa de Infantería, Caballería y Artillería permanecía encerrada en el cuartel con su gefe superior, sin embargo de habérsele presentado pidiendo ausilio [*sic*] el que fue teniente de alcalde y recién corregidor Ramon Gaspa[*r*], así que pudo dejar o escaparse de la disputa con Eusebio Floguera y Cayo Rovellat. / La turba se había dirigido a otras casas, mas fueron contenidos por algunos de los mismos instigadores, como Fran[*cis*]co Subirà,[19] Ferré el papelero y algunos otros. / Puesta o inaugurada una Junta titulada Revolucionaria, mandó por pregón alumbrar por la noche el exterior de todas las casas y recorrieron las calles unas como a patrullas. / [*Espai en blanc.*] / Día 1 de Octubre. / Véase el suplemento al Diario. / La Junta se instaló en la Casa de la Villa. / Instaló una guardia de paisanos armados con escopetas, carabinas &[*cætera*] en la misma casa de la Villa con centinelas en las puertas del Salón. Publica y sale el 1r número del "Boletín Revolucionario" Diario. / Sobre las 10 de la mañana se pronunció la tropa a favor de la Revolución recorriendo las calles los músicos militares tocando el himno de Riego, mesclados [*sic*] con los paisanos armados, llevando los oficiales de tropas las banderas que fueron de la Milicia Nacional y otra colorada con el lema República llevada también por un oficial de tropa. / Sin embargo fue preciso contener y atacar algunos demanes de robos e insultos. / Por la noche la Junta resolvió la extinción de las comunidades religiosas de monjas.[20] / Día 2 Octubre. / Las monjas de la Providencia, las Carmelitas Descalsas [*sic*] y las del recién convento en construcción del camino de Tarragona, tuvieron que abandonarlos quitando hasta parte del adorno e imágenes de los altares,

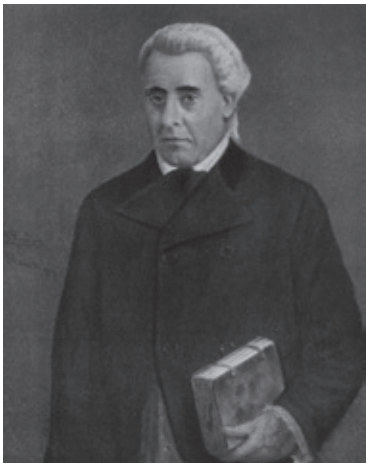

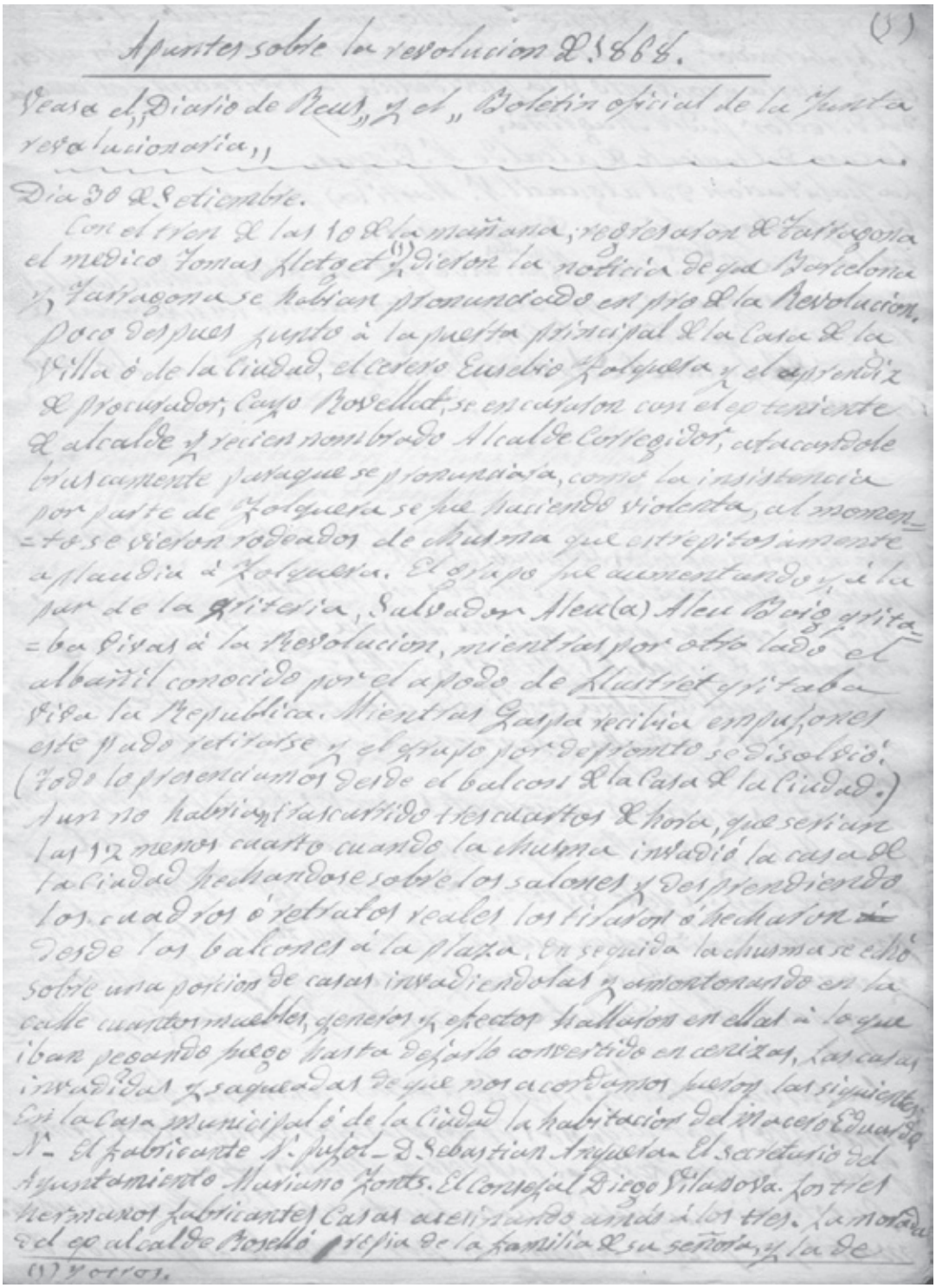

Apuntes sobre la revolucion 2.1868. (1)

Vease el „Diario de Reus" y el „Boletin oficial de la Junta revolucionaria"

Dia 30 de Setiembre.

Con el tren de las 10 de la mañana, regresaron de Tarragona el medico Tomas Aleto et (1) dieron la noticia de que Barcelona y Tarragona se habian pronunciado en pro de la Revolucion. Poco despues junto á la puerta principal de la Casa de la Villa ó de la Ciudad, el cerero Eusebio Folguera y el aprendiz de procurador, Cayo Rovellat, se encontraron con el teniente de alcalde y recien nombrado Alcalde Corregidor, estacontandole bruscamente porque se pronunciaba, como la insistencia por parte de Folguera se fue haciendo violenta, al momento se vieron rodeados de chusma que estrepitosamente aplaudia á Folguera. El grupo fue aumentando y á la par de la criteria, Salvador Aleu(a) Aleu Boria gritaban vivas á la Revolucion, mientras por otro lado el albañil conocido por el apodo de Klustret gritaba viva la Republica. Mientras Gaspa recibia empujones este pudo retirarse y el grupo por de pronto se disolvió. (Todo lo presenciamos desde el balcon de la Casa de la Ciudad.) Aun no habian transcurrido tres cuartos de hora, que serian las 12 menos cuarto cuando la chusma invadió la casa de la Ciudad echandose sobre los salones y desprendiendo los cuadros ó retratos reales los tiraron ó echaron desde los balcones á la plaza. En seguida la chusma se echó sobre una porcion de casas invadiendolas y amontonando en la calle cuantos muebles, generos y efectos hallaron en ellas á lo que iban pegando fuego hasta dejarlo convertido en cenizas, las casas invadidas y saqueadas de que nos acordamos fueron las siguientes: En la Casa municipal ó de la Ciudad la habitacion del tenente Eduardo N. El fabricante N. Pujol – D. Sebastian Arguetas El secretario del Ayuntamiento Mariano Fonts. El Concejal Diego Filadora. Los tres hermanos fabricantes Casas a estos tres les robaron armas á los tres. La morada del ex alcalde Rovelló repleta de la familia de su señora, y la de (1) y otros.

refugiándose algunas en el Hospital. / El Fiscal del Juzgado de 1ª Instancia hace dimición [*sic*] y se retira a su país o casa paterna en Andalucía. / La recién creada Milicia Nacional ocupó como a cualtel [*sic*] el convento de las Carmelitas. / Para seguridad se puso una guardia de paisanos en el Colegio de las Escuelas Pías. / La Junta mandó desarejar la puerta de la Tesorería de Casa la Ciudad apoderándose de cuantos fondos halló, dando a los paisanos armados ocho reales diarios. / La Junta Revolucionaria nombra nuevos alcaldes de Barrio, entre ellos a Juan Ferré que estuvo en presidio por falsario o falsificador de papel de crédito. / Día 3 Octubre. / A medio día un repiqueteo de campanas que duró hasta las tres de la tarde anunció la llegada de Baldrich,[21] el cual desde el balcón de la Casa de la Villa pronunció un discurso, y partió con el tren de las cuatro. Baldrich nombrado comandante general, recorría las poblaciones para restablecer el orden. / Día 4 Octubre. / Entrada de Juan Prim, con el tren de las 10 de la mañana, procedente de Tarragona (o en el medio día, véase el Diario). Peroró en el balcón de la Casa de la Villa con su acompañante D. N. N. Sus amigos le sirvieron un banquete en el Salón Filarmónico. Colgaduras y damascos en los balcones, obsequio en la Sociedad el Círculo ostentan-

do la fachada con colgaduras y su retrato, así como en la sociedad el Alba, y en casa de la Villa. / Día 5 Octubre. / Prim toma chocolate en casa F[*rancis*]co Subirà, desde cuyo balcón arroja monedas a la multitud que ocupaba la calle. / Parte con el tren de las 10 de la mañana en dirección hacia Lérida. / Adquiere Subirà [*ratllat:* nuevos] aumento de grados y queda constituido comandante de armas. / Para los demás días véase el Diario de Reus. / Nota. Cuando los desacatos del día 30 al invadir las casas consistoriales *hecharon* [sic] al fuego cuantos papeles hallaron en el despacho del Alcalde, y hallando abierta la pieza del Juzgado de Paz, echaron al fuego cuantos papeles hallaron [*ratllat:* y algunos libros] de actas de conciliación. / [*Paràgraf ratllat:* Algunos sublevados o de la chusma se trasladaron a las cárceles del partido y pusieron en libertad a los inculpados en el acesinato [*sic*] del cereno [*sic*] en la noche del día 14 de Julio. El Fiscal del Tribunal hizo dimición [*sic*] en el día 2.] / Día [*espai en blanc*]. La Junta bajo el pretexto de causa política se trasladó a las cárceles del partido y mandó soltar a los considerados por acesinos [*sic*] del cereno [*sic*] en la noche del 14 de Julio. / Día 23, el comandante militar Fran[*cis*]co Subirà, bajo el achaque de dolor reuma, parte a tomar baños termales. / Sobre las 8 de la noche del mismo día se agrupa una porción de gente frente las casas consistoriales, cuya mayor parte ignoran la causa porqué han sido instigadas, e improvisándose una comición [*sic*] se presentan a la Junta pidiendo que ésta no se disuelva y a más que sean destituidos todos los empleados municipales.

* * *

Fins aquí el manuscrit. En una pròxima ocasió, si escau, transcriuré una altra "Crònica de la Revolución", també inèdita i manuscrita, però redactada per un tarragoní –concretament per l'arqueòleg Bonaventura Hernández Sanahuja– i corresponent –bàsicament– al que va succeir a la capital de província entre els dies 1 i 25 de gener de 1869.

Notes

1. Vegeu J. Massó Carballido, "Un importantíssim fons documental i bibliogràfic", *Informatiu Museu* (Reus), núm. 14, desembre de 1997, p. 7.
2. Hi hagué una tercera edició (de fet, una reedició de la segona), a càrrec de l'Associació d'Estudis Reusencs: A. de Bofarull i Brocà, *Anales históricos de Reus desde su fundación hasta nuestros días (1867)*, dos volums, Reus 1959 i 1961.
3. J. Massó Carballido, "Andreu de Bofarull i Brocà i l'arqueologia del Camp de Tarragona", *Reus. Setmanari de la Ciutat*, núm. 1597, 27 de novembre de 1982, p. 8.
4. La més recent ha estat editada per Cossetània Edicions: A. de Bofarull i Brocà, *Guia turística de Poblet (1848)*, amb estudi introductori i edició crítica a cura de G. Gonzalvo i Bou, Valls 2005.
5. Vegeu els lliuraments setè i novè de la sèrie d'articles d'E. Gort Juanpere, "Notes per a la història de l'Arxiu Municipal de Reus", *Informatiu Arxiu* (Reus), núm. 8, estiu de 2004, p. 12-15, i *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, núm. 10, estiu de 2005, p. 23-26.
6. F. Gras i Elias, *Hijos ilustres de Reus*, F. Giró, Barcelona, 1899, p. 54-55. Vegeu també J. Corminas, *Suplemento á las Memorias para ayudar á formar un Diccionario crítico de los escritores catalanes*, Imprenta de Arnaiz, Burgos, 1849, p. 40-42; J. Santasusagna, *Reus i els reusencs en el Renaixement de Catalunya fins al 1900*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1982, p. 81-84, i J. Massó Carballido, "Andreu de Bofarull i Brocà", *Diccionario Biográfico Español*, Real Academia de la Historia, Madrid (en premsa).
7. Val a dir que aquest retrat, signat pel pintor prioratí Ramon Viñes i Viñes, fou realitzat molts anys després de la mort d'Andreu de Bofarull.
8. Complementàriament, vegeu l'article de B. de Querol i Quadras, "Josep de Bofarull i Gavaldà, un empresari reusenc del segle xviii", *Informatiu Museus* (Reus), núm. 38, novembre de 2007, p. 14-18.
9. Per a una visió retrospectiva de la societat reusenca d'aquell moment, vegeu Ramon Pallejà i Vendrell, *Crònica de Reus (Memòries d'un septuagenari) 1868-1873*, Reus 1935, i els dos treballs de P. Anguera, *La burgesia reformista. Reus en els fets de l'any 1868*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus 1980, pàssim, i "Entre la reacció i la revolució (1800-1875)", dins el volum iii de la *Història general de Reus*, Ajuntament de Reus, Reus 2003, esp. p. 112-143.
10. El parèntesi "(y otros)" és al peu de la plana i correspon a la referència afegida "(1)". Sobre el metge i polític Tomàs Lletget (Reus, 1825 – Barcelona, 1889), vegeu P. Anguera, *La burgesia reformista*, obra citada, p. 206.
11. Sobre Eusebi Folguera, vegeu P. Anguera, *La burgesia reformista*, obra citada, p. 205, on s'indica que era xocolater d'ofici.
12. Es refereix a Ramon Gaspar, industrial seder.
13. Cf. amb els altres testimonis coetanis aportats per P. Anguera, *La burgesia reformista*, obra citada, p. 69-71.
14. Com era habitual a l'època, la inicial "N." volia indicar que no es coneixia el nom o el cognom de la persona citada.
15. Josep Rosselló i Martí, dit el *Víctor*, era propietari d'una fàbrica de tòrcer seda. Fou un dels personatges més curiosos de l'època.
16. Escrit al damunt: "Ramon".
17. Escrit al damunt: "y Miralles". Per tant, el nom complet era Ramon Cantell i Miralles.
18. Sembla evident que aquest espai fou deixat per poder anotar altres llocs que van ser assaltats.
19. Sobre Francesc Subirà i Perera, que havia estat capità de miquelets (durant la guerra dels set anys), un dels fundadors de la societat El Círcol (el 1852) i alcalde de Reus (el 1856), vegeu P. Anguera, *La burgesia reformista*, obra citada, p. 208-209.
20. Aquesta mesura afectà especialment el convent de monges carmelites descalces, que fou enderrocat poc després. Bona part de l'espai que quedà disponible, entre el carrer de Sant Joan i la plaça de Prim (aleshores precisament dita de les Monges), fou ocupat més endavant per l'edifici en què hi ha el Teatre Fortuny. Val a dir que l'antiga portalada de pedra del convent encara es conserva, com a porta exterior del dispensari antituberculós situat a l'actual número 34 A del mateix carrer de Sant Joan, al costat de l'Hospital.
21. Gabriel Baldrich era el comandant general de la província.

Xavier Vall

LA IMPREMTA A REUS DURANT LA CRISI DE 1885 DES D'UNA PERSPECTIVA OBRERISTA

Afortunadament, tant la indústria editorial com el moviment obrer reusencs han estat ja força estudiats.[1] Així i tot, crec interessant exhumar el testimoni laboral i les dades tecnològiques que n'aporta el corresponsal a Reus de *La Asociación. Órgano de la Sociedad de Obreros Tipógrafos de Barcelona*, butlletí predominantment anarcocol·lectivista.[2] Encara que es va començar a publicar el 23 de setembre de 1883, aquestes col·laboracions s'hi van enviar ja entre 1885 i 1886.

El 1884 *La Asociación* havia diagnosticat que, tot i «el renacimiento esplendoroso de la Ciencia y de las Artes», «política y económicamente», es vivia «una espantosa decadencia», la més forta de la història, atès que «la clase media al entronizarse creó un dogma: el Crédito, y sancionó otro, la propiedad individual», de manera que «aquella libertad y aquellas reformas no venían á cambiar la base del sistema en su esencia» i pel tancament de fàbriques per temor al còlera, del qual s'havien detectat brots a l'Estat francès.[3] L'any següent, en què aquesta epidèmia es va anar propagant, denuncia la misèria i a la manca d'higiene que l'afavoreixen, i considera la crisi «el estado normal de la sociedad», «porque lo permanente ha venido siendo la inestabilidad, la perturbación y el desorden».[4] Denuncia també que, contrastant amb els «poetas» que, «deslumbrados por el asombroso desarrollo de la mecánica y sus múltiples y variados efectos, entonan cánticos al progreso», s'usa la tecnologia per a l'«espoliación sistemática del proletariado»: «Las grandes industrias, servidas por la mecánica, utilizan el oficio del obrero, reduciéndolo á la categoría de la máquina, cuando no lo sustituye la mujer ó el niño, y aquella emancipación y aquella liberación del trabajo manual para aumentar las falanges de los pensadores soñados por visionarios que todo lo ven color de rosa se convierten en aumento de privaciones, de miseria y de ignorancia para los infelices desheredados».[5]

Aquesta conjuntura suposa una prova de foc per al moviment obrer. En concret, són anys importants per a l'anarquisme a Reus. Així, l'11 de juliol de 1885 es va celebrar el I Certamen Socialista, de què *La Asociación*, entre moltes altres publicacions, se'n va fer ressò.[6] Si bé a finals d'agost el «semanario anárquico-colectivista» madrileny *Bandera Social* excusa per «la crisis de trabajo» que «las secciones [de Reus] no adquieran el desarrollo que siempre han tenido en esta localidad», al novembre ressalta que, atesos els escassos fons aconseguits dels burgesos per una comissió obrera creada el 20 d'agost amb intenció d'«arbitrar recursos con que hacer frente á tanta miseria», el 22 d'octubre van publicar un *Manifiesto á los obreros de Reus en particular y á los de la Región española en general*.[7] Aquest any situa la seva adopció de l'anarquisme Joan Montseny i recorda l'elogi per *Los Desheredados. Periódico Anárquico-colectivista*, de Sabadell, al parlament que va pronunciar durant la vetllada commemorativa de l'esmentat certamen celebrada un any després.[8] Entre altres intervencions (com la declamació del poema *La revolució*, de Llunas), s'hi va recitar una oda a Reus (que s'hi data aquell mateix dia) del director de la citada publicació sabadellenca, José López Montenegro:

Salud, hermosa ciudad,
la que jamás ha negado
honor al Proletariado
y sangre á la libertad.
[...]
Quiero hablar del heroísmo
que hay en tus resoluciones,
en todas las ocasiones
que bates al fanatismo.

Y quiere mi corazon
ensalzar, de los primeros,
cuanto has hecho, á tus obreros,
dignos de emancipacion.[9]

Especial significació dins l'obrerisme tenen els treballadors tipogràfics. Santi Barjau ha ponderat que «al llarg del segle XIX la impremta va estar força vinculada als moviments obrers ja que, com s'ha dit sovint, els tipògrafs eren un dels pocs sectors alfabetitzats del proletariat i per les seves mans passaven tota mena de textos que en feien l'avantguarda intel·lectual».[10] Centrant-nos en la dècada dels vuitanta, el 1879 es va fundar la Sociedad Tipográfica de Barcelona, en el si de la qual va sorgir la pugna entre els «prácticos» (que pretenien buscar la «unión en la variedad y no en el exclusivismo de escuela» i admetien «todos los principios socialistas», però que en bona part eren del PSOE) i els anarquistes (que acabaran constituint la Sociedad Solidaria de Obreros Impresores –anomenada després «de Obreros Tipógrafos»– de Barcelona).[11] Entre aquests, es troben els «húsares de Reus» (com els caricaturen els seus oponents) i, en particular, l'anarcol·lectivista Josep Llunas.[12]

Abans que esclatés el conflicte, es va promoure, sobretot per part d'aquest sector, la creació de «secciones» vinculades a la Sociedad Tipográfica de Barcelona a altres localitats. En una sessió extraordinària del 23 de febrer, la junta directiva, atenent els precs dels tipògrafs valencians, va considerar «conveniente fomentar asociaciones similares» i va designar una comissió, formada per l'anarquista Eudald Canivell i el socialista Toribio Reoyo, perquè es desplacés a València a fi d'exposar el funcionament de la Sociedad, per si volien adoptar-lo, i se'ls va encarregar també que, a la tornada, es deturessin, amb el mateix propòsit, a Reus i Tarragona.[13] El 9 de març de 1882, es va constituir la secció tarragonina (denominada també Sociedad Tipográfica de Tarragona), en què ben aviat es van manifestar les pugnes entre els «pràctics», que la dominaven, i els anarquistes.[14]

Pel que fa a Reus, el 16 de març, en una sessió extraordinària de la junta directiva de Sociedad Tipográfica de Barcelona, Canivell va explicar que, com la visita va ser breu i no es podien reunir els obrers fins diumenge, van delegar en un company que els convoqués «para ver si se constituían en Sociedad». No havent-ne obtingut encara contestació, es va acordar que ell i el secretari, Francisco Alcaraz, els escrivissin a fi de saber què s'hi havia determinat. A la fi, el 20 de juny la secció reusenca (també anomenada Sociedad Tipográfica de Reus) va enviar una carta a la societat barcelonina excusant-se de no haver pogut reunir-se abans (perquè, «como hijos del trabajo», només disposaven del diumenge, dia en què «son muchos los que acostumbran irse al campo á respirar algunas horas un aire más puro que el del taller») i informant que havien acordat, per unanimitat, donar-se d'alta, a partir de juliol, de l'entitat barcelonina diversos «individuos de esta Seccion de Reus» («Jorge Zamora Torcal; José Gaudí y Negre; Juan Calero;[15] Jaime Solé; Salvador Miró; Pablo Martra; Abelardo Magriñá; Eduardo Bori; José Vilanova; Juan Tarroja Freixa») i que, quan s'hi inscriguessin els altres tipògrafs que havien promès fer-ho, anomenarien la junta directiva i el representat en el Congrés Tipogràfic, «del cual tan buenos resultados son de presumir».[16] Efectivament, van ingressar altres tipògrafs a la Sociedad («Juan Cunillera, Juan Gassol y Domigo Gassol» i ho havia de fer també «Antonio Ballester», que ja n'havia estat membre) i es va anomenar la junta: Jorge Zamora (president), Jaime Solé i Pablo Martra (vocals), Juan Calero (caixer) i José Gaudí (secretari-comptador).[17] Tocant al congrés, el 20 de juliol, en la sessió de la junta directiva de la Sociedad Tipográfica de Barcelona, es va llegir una comunicació dels tipògrafs reusencs en què manifestaven estar «conformes» amb el de la Unión de Noógrafos (neologisme format amb un prefix que significa 'pensament') –organitzat pels anarquistes–, si bé demanaven se les instruya sobre este asunto», per la qual cosa es va acordar de contestar-los. En el congrés de noògrafs, celebrat del 22 al 25 de juliol a Gràcia, l'única representació provincial és un tipògraf reusenc, que es va integrar en la Federación de Tipógrafos constituïda el darrer dia.[18] El 10 d'agost la Sociedad Tipográfica de Barcelona va determinar enviar una nova carta als tipògrafs reusencs, en resposta a una altra que havien adreçat al president, però entre les actes de delegats per al congrés tipogràfic de l'1 d'octubre (validats per la comissió revisora el 28 de setembre) no figura cap representant de Reus.[19]

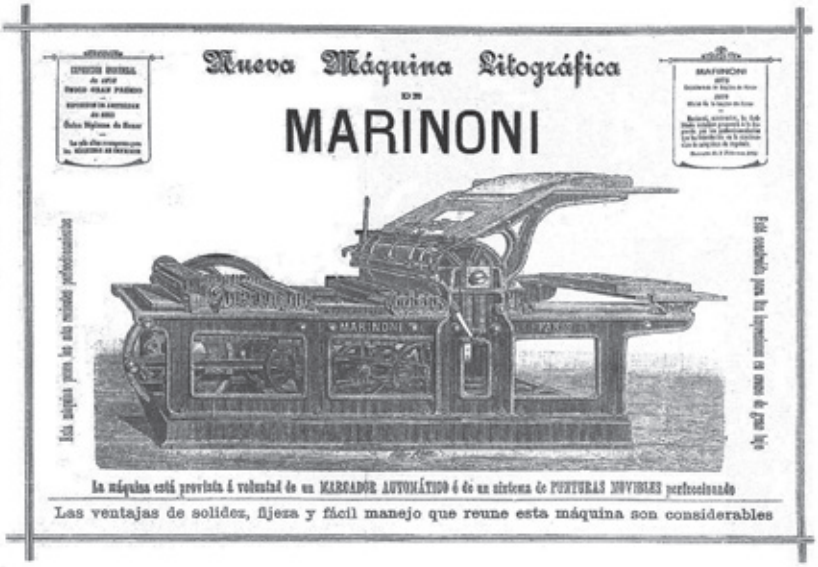

El Correo Tipo-litográfico. Revista Técnica Mensual, *any IX, núm. 94 (febrer 1885).*
Els exemplars dels quals s'han extret les il·lustracions es conserven a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

En aquest marc econòmic i gremial conflictiu –no exempt d'interessos personals–, se situen les missives del corresponsal reusenc de *La Asociación*, signades «A. N.» (la primera) o només «N.» (com es firma també un article). Es dóna la coincidència que aquestes lletres són les primeres de la paraula «anòmim» i que la «a» encapçala l'alfabet i la «n» s'usa com a abreviació de «nom».[20] Així i tot, no sempre els anarquistes s'amaguen darrera criptònims, sinó que a vegades, com és habitual en aquesta revista, signen amb el nom complet o les seves inicials.

Concordarien amb les d'un tipògraf (concretament, caixista), Antonio Nayén Plan, que havia participat en la fundació de la secció tarragonina.[21] Segons explica ell mateix, «por no haber trabajo en Tarragona», va passar a residir a Reus del 24 de setembre de 1882 al 23 de juny de 1883, quan, en quedar-s'hi sense feina, va retornar.[22] A Tarragona, va trobar col·locació a l'establiment tipogràfic de Puigrubí i d'Arís, on ja havia treballat.[23] Des del mes anterior, aquesta impremta estava en conflicte amb la Sociedad Tipogràfica, per les modificacions de les tarifes proposades pels tipògrafs i per l'acomiadament de tres treballadors que pertanyien a la junta, considerat com una represàlia.[24] Nayén no va arribar a començar a treballar-hi perquè el president de la secció tipogràfica tarragonina, Marcial Martí, li va advertir que dos o tres dies després hi esclataria la vaga (com va succeir el 5 de juliol).[25] Segons recorda Palacio, que aleshores n'era secretari, en aquella conversa s'hauria recordat a Nayén que s'havia de donar d'alta de la Sociedad i ho hauria fet aquell mateix dia, però ell afirma que ja s'hi havia inscrit abans de buscar feina, quatre dies després de tornar a Tarragona.[26] També al·lega que el seu nom figurava en la llista d'aturats de *La Unión Tipográfica* (insinua que a fi de recaptar més diners).[27] Per tant, va decidir de reclamar el subsidi d'atur de la Sociedad al tresorer i al president, que li van negar, com va fer també l'assemblea del 12 d'agost.[28] En aquella reunió, el va defensar Palacio, fins a l'extrem de dimitir.[29] Tot i ser un dels acomiadats de la impremta Arís, estava contrapuntat amb el president i altres membres de la secció per diversos incidents, entre els quals destaca la difusió d'un manifest contra la vaga promoguda per la Sociedad Tipográfica de Barcelona, amb l'oposició dels anarquistes, fet que el feia sospitós de ser-ne, encara que argumentés que ho havia fet tan sols per satisfer una lògica curiositat.[30] Nayén, considerant que havia estat tractat com un «pária», va decidir d'ocupar el lloc de treball.[31] En el decurs de la vaga, amb data del 24 d'agost, es denuncien, sense donar noms, diversos «*esquirols*», entre ells dos de Reus, un ja acomiadat.[32]

Com he avançat, Palacio va remetre, amb data del 7 d'octubre, al *Diario de Tarragona* la carta que es va publicar amb el títol de «La huelga de los tipógrafos».[33] Potser havent esperat si es podia contemporatizar (si bé es justifica una demora de dos mesos per motius aliens a la seva voluntat), el 21 d'octubre de 1883 la junta directiva tarragonina va titllar de «traidores» a Nicolás Palacio, Antonio Nayén, Joan Trius, Antonio Ferré i Andrés Vilà Pallarès (no hi figura el primer cognom d'aquest, però apareix en una relació posterior i s'identifica en les rèpliques).[34] Ells van respondre amb el també esmentat fulletó *Á los tipógrafos españoles,* a ran del qual el diumenge 9 de desembre es va convocar (amb anuncis en el *Diario de Tarragona*, *La Opinión* i *El Orden* i personalment) una reunió a la seu de la societat tipogràfica tarragonina (aleshores al carrer de l'Abat, 4 i 6), en què els dissidents s'havien de sotmetre a un jurat format per obrers de diversos rams, que, amb la presència pel que fa als acusats només de Palacio, en va sentenciar la culpabilitat.[35] Els codemnats van controlar, però, la impremta Arís, segons fa pensar una carta del 14 de gener de 1884 en què el nou secretari de la societat tipogràfica tarragonina, Pedro Farreres, confessa perduda aquesta batalla, perquè «se ha infestado» de «aprendices, traidores y *esquirols*».[36] De tota manera, el 14 de febrer Palacio encara va replicar Reoyo, que, en *El Obrero*, havia negat (responent les insinuacions de *La Asociación*) que hagués anat a la reunió del dia 9 amb un encàrrec conciliador del Comité Central de la Federación de Tipógrafos.[37] Havent-se trencat les possibilitats de reconciliació, l'1 de desembre els dissidents van constituir una associació tipogràfica tarragonina pròpia, la Sociedad Gutenberg, però només comptava amb 16 membres fundadors i no va quallar.[38] A més, Palacio va marxar a Tortosa, des d'on al febrer s'envia una crònica per a *La Asociación* signada «P.».[39]

Pel que fa a la ideologia de Nayén, Palacio assegura que, tot i que, en venir a Tarragona «procedente de Reus», va suscitar «sospechas» –perquè feia molt de temps que se'ls havia advertit que es guardessin dels tipògrafs reusencs, que, «por ser anarquistas» i «estar en inteligencia con los de Barcelona», hi «sembrarían la cizaña»–, no sap si té «ideales» d'aquest signe, «pues tan buen compañero puede ser de una manera como otra».[40] Ho fa amb l'ànim, explícit en una carta anterior, de negar (igual que *La Asociación*) que els escindits tarragonins fossin protegits pels anarquistes a fi de crear una altra societat.[41] En tot cas, Palacio s'hi vincularà, encara que, com a secretari, havia signat acusacions contra ells.[42] Quant a Nayén, la confessió «mis ideas no estaban en un todo conformes con las de la Junta» pot, al·ludir, transcen-

dint les discrepàncies puntuals, a divergències ideològiques.[43] És de suposar que és ell el secretari homònim («Antonio Nayén») de la Federación Obrera de Tarragona que el 1892 convidarà a celebrar el Primer de Maig i qui signa «A. Nayén» les col·laboracions, des de Tarragona, en la publicació anarcocollectivista *El Productor* el 1904.[44] L'estada a Reus (on podia haver tornat per la davallada de feina, com veurem, de la impremta d'Arís) i les referències a la situació tarragonina i, en especial, a aquest establiment, buscant la confrontació amb la secció tipogràfica de Tarragona, fan l'atribució més possible que altres adjudicacions de criptònims que s'han conjecturat amb arguments molt més escadussers, si bé aquests no són concloents. En tot cas, l'autor s'adscriu a una revista predominantment anarcocol·lectivista i s'identifica amb les seves reivindicacions.

La primera carta (datada a Reus el 16 d'agost de 1885) comença amb un informe sobre la maquinària, el personal i les tasques d'algunes impremtes, que no són totes les que hi havia aleshores:

> Compañeros: No muy halagüeñas son las noticias que hoy os puedo suministrar respecto al arte de imprimir en esta. Como deseo ceñirme todo lo posible en mi escrito, empezaré por deciros que hay establecidas cuatro imprentas: la de los Sres. Torroja y Tarrats, en la que se publican muchísimas obritas para el profesorado de 1.ª y 2.ª enseñanza y varios trabajos de *remendería*. Hay máquina sistema Marinoni, Boston para tarjetas y prensa. El material de *caja* es completo y moderno; además hay taller de encuadernación; el personal que se sostiene en dicha casa es: 1 oficial cajista-maquinista, otro oficial y 2 aprendices; luego 1 oficial y 8 mujeres encuadernadores.
>
> En la imprenta de Sabaté se publica el *Diario de Reus* y demás trabajos para el comercio y oficinas; hay máquina sistema Alauzet, prensa y pedal, para tarjetas de visita; sostiene 2 oficiales y 5 aprendices.
>
> En la imprenta de Bofarull, se confecciona el periódico *Crónica de Reus*, y además de los varios trabajos tipográficos se hacen también otros de litografía, por ser este establecimiento litotipográfico; tiene máquina Marinoni movida por motor de gas y prensas; el personal se compone de 2 oficiales y *la mar* de aprendices.
>
> La otra imprenta [la reusense] publica *Las Circunstancias* y otros trabajos; no hay máquina alguna, sólo dos prensas. Los *amos*, que son dos [Miró i Vilaseca], y 4 aprendices es el personal empleado en ella.[45]

Els treballadors patien baixos sous i precarietat laboral:

> Los jornales oscilan entre 8 y 14 r[eale]s. diarios, y débese esto á lo muy barato que se hacen las impresiones; motivo suficiente para comprender que abundan los aprendices y escasean los oficiales, hallándose éstos postergados á ganar un mísero jornal, interin no desaparezca la tan gran como terrible *plaga* de aprendices.[46]

El Arte de la Imprenta. Revista Técnica Mensual Ilustrada. Órgano del Centro Tipográfico, ***any I, núm. 2 (28-2-1885).***

Més globalment, es diagnostica que «la crisis es general en toda la clase obrera, debido sin duda en mayor parte al temor que se tiene á D. Microbio».[47]

A continuació, exposa el cas del caixista Andreu Vilà, que, en trobar col·locació a la impremta Alegret y Cª, de Tarragona, com que la secció tipogràfica tarragonina obligava a estar associat per poder treballar –en contra de l'acord del Congreso Tipográfico celebrat a València del 6 al 8 de desembre – i feia dos anys que s'havia donat de baixa de Sociedad Tipográfica de Tarragona (de fet, com hem vist, era un dels dissidents), va haver de pagar-ne les quotes endarrerides i una multa, sense cap consideració amb les seves penalitats (havia estat aturat set mesos per la «mucha *calma*» de la impremta tarragonina F. Arís e Hijo i havia de mantenir la seva mare vídua) ni acceptar-ne el pagament fraccionat.[48] La carta ironitza sobre aquesta actuació de la junta, que porta aquest caixista a guanyar-se la vida com a «cobrador de las sillas del Paseo», mentre que, volent córrer «un velo á lo pasado», havia portat una llista de socis aturats a la impremta Arís per si els calien treballadors: «Muchos son los modos y maneras de matar pulgas, señores prácticos...(!!)».[49]

Palacio recorda que aquesta actuació, de la qual va tenir coneixement en tornar de Tortosa el 29 de juny (a causa del còlera), va exaltar los «ánimos de los compañeros que se hallaban fuera» i van decidir crear una associació pròpia, el 3 d'agost.[50] En fracassar aquest nou intent, va procurar de reingressar a la Sociedad el dia 9, però li van imposar unes condicions tan inacceptables, en una junta general extraordinària del 19, que desistint-hi i desestimant l'oferta d'*El Eco de la Provincia* (que justament el dia abans havia passat de ser imprès per Esteve Pàmies a ser-ho per Alegret i C.ª), en «veinticuatro horas» va esdevenir regent de *La Opinión* i va conquerir la impremta amb treballadors afins.[51] Prova de la crispació a què s'arriba, amenaça: «La Sociedad Tipográfica de Tarragona ha declarado la guerra á muerte á sus disidentes y estos han recogido el guante y

están dispuestos á dar ojo por ojo, diente por diente».[52]

En la següent carta de «N.» (datada a Reus l'11 d'octubre de 1884, però ha de ser de 1885), pondera la «sorpresa causada por los acontecimientos ocurridos en la imprenta de *La Opinión»*, bo i recordant que el regent destituït havia estat esquirol en una vaga de tipògrafs reusencs al maig de 1872, i nega la notícia de la *Unión Tipográfica* segons la qual membres de la secció tarragonina «continúan [...] haciendo gestiones para constituir sociedad tipográfica en Reus», adduint que no s'ha format cap comissió que hagi convocat els tipògrafs reusencs, els quals, quan convingui, sabran organitzar-se sols, sense cap «Cireneo».[53] Contestant també a aquesta revista, *La Asociación* defensa el corresponsal reusenc, atribuint-li la responsabilitat de les cartes, però, remarcant que, de ser cert el que afirma, «no sólo trabaja para la unión de todos los obreros en una sólida y potente, á la par que democrática organización, sino que descubre lo poco conforme que son los procedimientos de ciertos socialistas á *la moda*».[54]

Per bé que després d'un llarg silenci, que justifica per la manca d'esdeveniments, en una altra carta (datada a Reus el 26 de setembre de 1886), «N.» referma la capacitat d'iniciativa associativa dels tipògrafs reusencs anunciant una «semisociedad».[55] La va propiciar el conflicte sorgit a la impremta del *Diario de Reus* sobre els horaris laborals: «explotador y explotados» havien acordat de començar a treballar més d'hora i acabar abans, però, van plegar tard, per la qual cosa el dia següent els obrers no van entrar aviat i l'amo els va substituir. Els tipògrafs afectats van convocar una reunió de tots els de la ciutat, en què es va determinar crear una societat amb un president les credencials del qual es firmarien «muy en breve». «Por haber diversos pareceres de doctrina sociológica», no van assistir-hi «los decanos», que van demanar que s'hi enviés una comissió de la secció tarragonina(composta pel president, l'expresident i el secretari), que es va presentar el matí del dia 19 i es va limitar a parlar amb els que hi acudiren, en lloc de mirar de convèncer els que no hi anaren, circumstància que li permet d'ironitzar: «¡Qué propagandistas son esos Señores prácticos!». S'acomiada prometent donar-ne més notícies i informar de «la desatrosa marcha de la tipografia y el negro porvenir que nos espera á los hijos del trabajo».[56]

De tota manera, la darrera col·laboració signada «N.» localitzada (que sembla probable que correspongui també al corresponsal que utilitza aquesta firma) és una resposta a la crida a opinar sobre la jornada de vuit hores.[57] Excusant-se d'entrar-hi a fons per la manca de temps –fet que lliga amb el tema–, considera que, dels diversos aspectes des dels quals es pot abordar l'assumpte, el de la «instrucción» és el més interessant i el més adient per fonamentar-ne la defensa («sin por esos perder de vista el ideal de emanciparnos del salario»), perquè es disposaria de més disponibilitat i de millors condicions físiques per a l'estudi –el qual fa més «eficaz» la lluita de classes–, alhora que es crearien més llocs de treball. Amb quinze anys de reivindicació, s'havia aconseguit la implantació de la jornada de deu hores, «excepto en el arte fabril» i els obrers eren ja, «por lo general», «más instruidos» que abans de la Gloriosa, no perquè aquesta es fes «en beneficio del proletariado», sinó per la lluita obrerista, que convida a continuar. L'encoratja proclamant-se «Siempre vuestro y de la Revolución Social», similarment a les cartes, acomiadades sempre amb la fórmula habitual «Salud y Emancipación Social», amb la qual tanco també aquest article, igualment en temps de crisi del sistema capitalista.

Xavier Vall

Departament de Filologia Catalana i Centre d'Història de la Ciència de la Universitat Autònoma de Barcelona

Notes

1. Veg., a més de referències en bibliografia més general, Enric AGUADÉ BRUIX, *Impressors i llibreters a Reus: 1720-1900,* Reus: Centre de Lectura, 1996; Manuel LLANAS, «Reus. Un enfilall de noms», *L'edició a Catalunya: el segle XIX,* Barcelona: Gremi d'Editors, 2004, p. 334-338; Pere ANGUERA, *Economia i societat al Baix Camp a mitjans del segle XIX,* Tarragona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics, 1982; Jordi PIQUÉ I PADRÓ, *Anarco-col·lectivisme i anarco-comunisme. L'oposició de dues postures en el moviment anarquista (1881-1891),* Barcelona: Abadia de Montserrat, 1989; Albert ARNAVAT, *Els moviments socials a Reus. 1808-1881* [microforma], Barcelona: Universitat de Barcelona, 1992; id., *Moviments socials a Reus, 1808-1874. Dels motins populars al sindicalisme obrer,* Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1992; id., *Obrers a Reus. Classes populars urbanes sota la Restauració (1874-1881),* Reus: Centre de Lectura, 2000; Joan NAVAIS I ICART; Frederic SAMARRA I SANCHO, *Tres banderes i una revolució. L'anarcosindicalisme llibertari, el separatisme català i el comunisme dissident a Reus,* Reus: Edicions del Centre de Lectura, 2001; Pere ANGUERA (dir.) *Història general de Reus,* vol. III, Reus: Ajuntament, 2003; *100 anys de socialisme a Reus. 1905-2005,* Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens i Mercadé – Fundació Rafael Campalans, 2005. L'article s'adscriu als projectes HUM 2006-07206-C03-01 i HAR2009-12918-C03-02.
2. L'editava «La Academia – Establecimiento Tipográfico-Editorial de Evaristo Ullastres». Abunda la bibliografia sobre la premsa obrerista i, en particular, anarquista.

3. «Crisis», *La Asociación,* núm. 12 (31-8-1884), p. 3. El tema va esdevenir recurrent, com avui en dia.
4. Respectivament, «El cólera», *ibid.*, núm. 24 (31-8-1885), p. 2-3, i «La crisis», *ibid.*, núm. 28 (31-12-1885), p. 3-4.
5. Ibid., p. 4.
6. Veg. *Primer Certámen Socialista. 1885,* Reus: Centro de Amigos, 1885; Joaquim SANTASUSAGNA, *Reus i els reusencs en el Renaixement de Catalunya fins al 1900,* Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1982, p. 238-239; Teresa ABELLÓ I GÜELL, «Les associacions obreres i la cultura», *L'Avenç,* núm. 104 (maig 1987), p. 36-39; Manuel MORALES MÚÑOZ, «La subcultura anarquista en España: el primer certamen socialista (1885)», *Mélanges de la Casa de Velázquez. Époque Contemporaine,* t. XXVII, núm. 3 (1991), p. 47-60, i *id.*, *Cultura e ideología del anarquismo español (1870-1910)*, Málaga: Centro de Ediciones de la Diputación, 2002; Manuel VICENTE IZQUIERDO, *Josep Llunas i Pujals (1852-1905). La Tramontana i el lliurepensament radical català*, Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1999.
7. *Bandera Social. Semanario Anárquico-colectivista,* núm. 29 (30-8-1885), s.p.; «Lo de Reus», *ibid.*, núm. 40 (19-11-1885), s. p.
8. «Federico URALES», *Mi vida,* Barcelona: La Revista Blanca [1932?], t. I, p. 40-42. *Los Desheredados,* núm. 216 (16-7-1886), p. 1. Veg. també les publicacions periòdiques reusenques.
9. José LÓPEZ MONTENEGRO, «A Reus», *ibid.*, núm. 216 (16-7-1886), s. p. L'autor (la poesia del qual ha estudiat Lily Litvak en diversos treballs) publicarà en la revista reusenca *La Alarma,* núm. 7 (23-11-1901), p. 3-4, un altre poema amb referències també a aquesta ciutat, la qual és present en nombroses poesies (algunes recollides dins *La terra del llamp,* a cura de Montserrat Corretger, Barcelona: La Magrana, 1998).
10. Santi BARJAU RICO, *Barcelona, art i aventura del llibre. La Impremta Oliva de Vilanova (part gràfica a cura de Víctor Oliva Pascuet),* Barcelona: Ajuntament, 2002, p. 97. Veg. també *id.*, «Els professionals del llibre: d'Eudald Canibell a l'Institut de les Arts del Llibre», dins Pilar VÉLEZ (ed.), *L'exaltació del llibre al Vuitcents. Art, indústria i consum a Barcelona*, Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2008, p. 239-280.
11. «Nuestro socialismo práctico», *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona,* núm. 19 (30-6-1882), p. 1-2. Per a una panoràmica de l'enfrontament, a més de referències en bibliografia sobre l'obrerisme, veg. Ramón CASTERÁS, *Actitudes de los sectores catalanes en la coyuntura de los años 1880,* Barcelona: Anthropos, 1985, i Manuel VICENTE IZQUIERDO, «La Societat d'Obrers Tipògrafs de Barcelona 1883-1890. Més enllà del mite», dins Joan ROCA I ALBERT (coord.), *L'articulació social de la Barcelona contemporània*, Barcelona: Ajuntament – Proa, 1997, p. 87-96, i BARJAU, «Els professionals del llibre».
12. «Nuestra huelga», *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, núm. 26 (25-4-1883), p. 3. Sobre Llunas, ultra les referències en bibliografia més general i en obres enciclopèdiques, veg., particularment, Enric OLIVÉ SERRET, «"La Tramontana", periòdic vermell (1881-1893) i el naturalisme de Josep Llunas i Pujals», *Estudios de Historia Social,* núms. 28-29 (1984), p. 319-326; id., «El nacionalisme de Josep Llunas i "La Tramuntana", periòdic vermell», *L'Avenç,* núm. 94 (juny 1986), p. 16-19; Abel BALCELLS CASANOVAS, «"La Tramontana" (1881-1896). Catalanisme federalista» (dir. Josep Termes), treball de recerca, UPF, 1996; Manuel VICENTE IZQUIERDO, Josep Llunas; id., «Josep Llunas i Pujals (1852-1905). Anarquismo, sindicalismo, colectivismo y librepensamiento», *Historiar,* núm. 3 (octubre 1999), p. 39-57; Pere GABRIEL, «Josep Llunas i Pujals, acràcia, lliurepensament, catalanitat i literatura», *Literatura i cultura reusenca del segle XIX,* Reus: Centre de Lectura, 2005, p. 269-301...
13. Actes conservades a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AC B. 1018), s. p. En provenen també les dades realtives a aquesta societat de les quals no indico la font.
14. *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona,* núm. 17 (30-4-1882), p. 6. Mesos després, en el núm. 21 (31-7-1882), p. 2, una carta de la «Sección tipográfica de Tarragona» informa dels «gigantescos» esforços dels «anarquistas» «para que los individuos de aquella Sección abandonaran nuestra Sociedad y se retrajeran de nuestro Congreso». L'any següent, en una carta commemorativa (signada, segons l'acord de la junta directiva tarragonina, pel seu secretari, Nicolás Palacio), s'evoca la fundació de la societat i es detalla el moviment de socis: dels 43 fundadors, en manquen tres per absència i 1 per defunció, però n'hi han ingressat 9 (*La Unión Tipográfica Órgano Oficial de la Federación de los Obreros Tipógrafos Españoles y de las Industrias Similares,* dominat pels «pràctics», núm. 6 [31-3-1883], p. 6-7). També se'n recorda la fundació en «UN OBRERO TIPÓGRAFO», «La huelga de los tipógrafos» (carta datada el 7 d'octubre), *Diario de Tarragona*, núm. 248 (18-10-1883), p. 2-3. El pseudònim correspon a Palacio, que, després que li atribuís la Unión Tipográfica, núm. 13 (31-10-1883), p. 7, l'assumeix en el manifest *Á los tipógrafos españoles,* Establecimiento Tipográfico de Francisco Arís é Hijo, [1883], p. 4, que es conserva a la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona a continuació d'un exemplar del *Diario de Tarragona,* núm. 279 (23-11-1883), aleshores editat també per aquesta impremta. En una carta d'aquest mateix dia i signada pel president de la secció tipogràfica tarragonina, Marcial Martí, s'afirma que encara no ha vist aquest fulletó, el qual havia de sortir el 17 (*La Unión Tipográfica,* núm. 14 [30-11-1883], p. 2, però n'acusa la recepció una «Última hora» de la darrera pàgina). L'hegemonia del sector afí al socialisme s'hi mantindrà. Veg. M. JESÚS MIÑÓS, *Les actituds de l'elit civil tarragonina durant la Restauració (1890-1914). Cohesió interna, dependència externa*, Tarragona: Arola, 2003, p. 198 –que informava ja que se'n conserven les actes del 27-4-1914 al 8-11-1923, quan es trobava adscrita a la UGT, al Centro Documental de la Memoria Histórica, de Salamanca (P. S. Barcelona, 918/7), on les he pogut consultar– i Ignacio Clemente SORIANO JIMÉNEZ, *L'anarquisme a Tarragona (1917-1924). Formós Plaja i Carme Paredes,* Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona, 2008.
15. Deu correspondre al citat per AGUADÉ, *Impressors i llibreters a Reus,* p. 124-125.
16. *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona,* núm. 19 (30-6-1882), p. 3. A primera plana, la secció de Reus figura entre les que no havien enviat la liquidació a la comissió «para arbitrar recursos voluntarios con que ayudar a los tipógrafos de Madrid en la huelga». Per

El Correo Tipo-litográfico. Revista Técnica Mensual, *any VIII, núm. 90 (octubre 1884).*

als antecedents i els continuadors de l'associacionisme tipogràfic reusenc, veg. els estudis d'A. Arnavat citats i Pere SOLÀ I GUSSINYER, *Itineraris per a la sociabilitat meridional catalana*, Tarragona: Diputació, 1998.

17. *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, núm. 20 (25-7-1882), p. 3. Antoni Ballester figurava a la llista d'altes de l'1 de gener al 31 de març de 1881 (*ibid.*, núm. 6 [17-4-1881], p. 8).
18. E*l Noógrafo. Revista de Ciencias Sociológicas,* núm. 1 (15-9-1882). Un dels dos destinataris de la correspondència adreçada a la revista és Llunas (C. Petritxol, núm. 1, 4t, de Barcelona). Es troben altres notícies sobre el congrés en altres publicacions, particularment en la *Revista Social. Eco del Proletariado.*
19. *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona,* núm. 23 (24-9-1882), p. 1-2.
20. No sembla que la signatura encobreixi Llunas, que, tot i que va utilitzar molts pseudònims, aleshores residia a Barcelona.
21. *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona,* núm. 17 (30-4-1882), p. 6. Se n'especifica la condició de caixista –ofici elogiat com a qualificat «intérprete» de l'escriptor per L. A., «El cajista», *Diario de Tarragona,* núm. 85 (6-4-1884), p. 3– en diverses referències a ell.
22. *Á los tipógrafos españoles,* p. 1-2. Nicolás Palacio Arnaldo situa l'arribada de Nayén a Tarragona un dia després (*ibid.*, p. 4). Il·lustren la mobilitat de la mà d'obra entre Tarragona i Reus, a més d'algunes referències que citaré, una carta de J[osé]. C[ATALÀ]., datada a Tarragona el 19 d'abril de 1886, que informa que s'ha hagut d'augmentar el personal dedicat a «trabajos de obras y remiendos» amb oficials reusencs (*La Asociación,* núm. 32 [30-4-1886], p. 4), i la d'«El corresponsal» tarragoní de la mateixa revista, datada el 28 d'agost de 1887, que, en una panoràmica de les impremtes de Tarragona, considera –encara que pugui ser hiperbòlicament– que a *La Económica* han treballat «las tres cuartas partes de los tipógrafos de esta ciudad, de Reus y de Tortosa» (*ibid.*, núm. 49 [21-12-1887], p. 4). Malauradament, no es conserva gaire documentació censal d'aquests anys.
23. *Á los tipógrafos españoles,* p. 1, i Nicolás PALACIO<S>, «La última palabra», *Revista Social,* núm. 21 (4-6-1885), p. 4, i núm. 22 (11-6-1885), p. 4, carta datada a Tortosa al maig. Sobre les impremtes tarragonines, veg., a més de diverses referències disperses en la premsa, Ángel del ARCO Y MOLINERO, *La imprenta en Tarragona. Apuntes para su historia y bibliografía,* Tarragona: José Pijoan, 1916, que explica la fusió dels establiments de Puigrubí i de Arís, el qual, poc després de la mort del seu soci, el 1885, va incorporar-hi el seu fill (p. 194-195).
24. *La Unión Tipográfica,* núm. 8 (31-5-1883), p. 8; núm. 9 (30-6-1883), p. 1-2 (amb data del 21 de juny), p. 5 (carta del 12) i p. 8 (crònica datada el dia 27).
25. *Á los tipógrafos españoles,* p. 2.
26. PALACIO, «La última palabra»; Á los tipógrafos españoles, p. 1-2, en què Nayén detalla que l'1 de juliol se li hauria acusat la recepció de la quota.
27. *Ibid.*, p. 2. En *La Unión Tipográfica,* núm. 10 (31-7-1883), p. 1-2, en què es reprodueix i es comenta una carta del dia 23 de la secció tarragonina, figura «Antonio Rayán» (p. 2). Palacio («La última palabra») suposa també que es tracta d'una errata –mai millor dit– tipogràfica.
28. *Á los tipógrafos españoles,* p. 2.
29. *Ibid.*, p. 2-3; «La última palabra».
30. *Ibid.*
31. *Á los tipógrafos españoles,* p. 2.
32. *La Unión Tipográfica,* núm. 11 (31-8-1883), p. 4. Es queixen també de la falta de renovació de la maquinària. Val a recordar que esquirol és un terme d'origen català (DCVB).
33. Se'n va fer ressò *La Asociación,* núm. 2 (28-10-1883), p. 3-4, bo i comparant la vaga de Tarragona amb la de Barcelona qüestionada pels anarquistes, i va ser replicada per la secció tarragonina de la Sociedad el 27 d'octubre (*Diario de Tarragona,* núm. 262 [3-11-1883], p. 3).
34. *La Unión Tipográfica,* núm. 13 (31-10-1883), p. 6-7; comunicat contestat per *La Asociación,* núm. 3 (30-11-1883), p. 2-3, i núm. 4 (31-12-1883), p. 2-3. El cognom «Vilà», omès, figura en *La Unión Tipográfica,* núm. 15 (31-12-1883), p. 2.
35. *La Asociación,* núm. 6 (24-2-1884), p. 2, carta de Reoyo del 30 de gener; *La Unión Tipográfica,* núm. 15 (31-12-1883), p. 2, comunicat del jurat, en què en figuren els noms. Amb data del 21 de novembre, *La Asociación,* núm. 3 (30-11-1883), p. 3, havia demanat que «asuntos de la especie del de Tarragona, sólo se fallen oficialmente, después de un bien sostenido proceso».
36. *La Unión Tipográfica,* núm. 16 (31-1-1884), p. 3.
37. *La Asociación,* núm. 6 (24-2-1884), p. 3-4.
38. *Ibid.* , núm. 16 (31-12-1884), p. 3.
39. *Ibid.*, núm. 19 (31-3-1885), p. 3. S'hi publiquen diversos articles amb aquesta signatura. Veg. també Nicolás PALACIO, «Suma y sigue», *Revista Social,* núm. 12 (2-4-1885), p. 3-4, carta datada a Tortosa al març de 1885; «La última palabra»; Nicolás PALACIO, «Remitido», *Revista Social,* núm. 39 (8-10-1885), p. 3-4, datat ja a Tarragona al setembre.
40. «Suma y sigue».
41. *Ibid.*; La Asociación, núm. 4 (31-12-1886), p. 2-3; núm. 6 (24-2-1884), p.2-3.
42. *La Unión Tipográfica,* núm. 8 (31-5-1883), p. 7, amb data del 12 de maig i per acord de la junta.
43. Á los tipógrafos españoles, p. 2.
44. *La Opinión,* núm. 118 (30-4-1892), p. 3. Porta la signatura d'«A. Nayén» una crònica de la celebració tarragonina del Primer de Maig en *El Productor,* núm. 76 (7-5-1904), p. 3 . Un article seu (que ha d'haver-se publicat en el núm. següent, el qual no he pogut localitzar) va ser contestat pel *Diario de Tarragona,* núm. 109 (15-5-1904), p. 1, i ell va contrareplicar en *El Productor,* núm. 78 (21-5-1904), p. 2. Agreixo a l'Instituut voor Sociale Geschiedenis, d'Amsterdam, que hagi tingut l'amabilitat d'enviar-me gratuïtament una còpia d'aquests exemplars de la revista. Es troba alguna altra referència a Antoni Nayén o a la seva família en la premsa tarragonina.
45. Per a les impremtes reusenques, em remeto al llibre d'E. Aguadé citat, i m'abstinc de donar bibliografia sobre la premsa. En *La Asociación,* com en altres publicacions de l'època, es troben diverses informacions sobre maquinària, entre les quals destaca l'apologia de «Las máquinas de componer y distribuir», signada «P.» (núm. 21 [31-5-1885], p. 1-3). Em remeto també a diversos estudis d'història general i catalana de les arts gràfiques, com Pilar VÉLEZ I VICENTE, *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910),* Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1989. A fi de no entrar en detalls tècnics, em limito a il·lustrar l'article amb alguns gravats de màquines dels sistemes o marques esmentats, impresos per aquell temps en publicacions barcelonines (ja que no n'he trobat en les reusenques), amb el benentès que el model concret de les de Reus no té pas perquè ser el mateix. Els elogis generals a Marinoni arran de la concessió l'any següent de la Legió d'Honor, contrasten amb la postil·la de *La Asociación,* núm. 37 (30-9-1886), p. 3: «Un buen burgués, ha sido premiado y ensalzado por los de su especie. En cambio, para los obreros que se han inutilizado en sus talleres, no ha habido ni un solo recuerdo».
46. Antoni Nayén s'havia queixat que, en la reunió del 12 d'agost de 1883, 9 aprenents van votar en contra del seu dret a percebre l'auxili d'atur (*Á los tipógrafos españoles,* p. 2). En *La Asociación,* s'havia publicat l'article de J. Llunas, «Los aprendices tipógrafos», núm. 11 (27-7-1884), p. 1-2, i núm. 12 (31-8-1884), p. 1-2, en què es remarca que es tracta d'una qüestió controvertida. El *Diario de Reus,* núm. 32 (8-2-1885), p. 3, demanava

un «apredendiz de impresor» que sabés llegir i escriure correctament.

47. Quatre dies abans de la data de la carta, el diari reusenc *Las Circunstancias,* núm. 181 (12-8-1885), p. 2, insisteix en el fet que «sigue siendo esta ciudad una de las poblaciones más respetadas por la enfermedad reinante», ja que «los casos aislados è insignificantes ocurridos hasta ahora, todos han recaído en personas procedentes de otros puntos», però reconeixia que «invadidas ya gran número de poblaciones, el peligro de que lo sea la nuestra es inminente». El dia mateix de la missiva, diumenge (núm.185 [16-8-1885], p. 1), convida humorísticament a sortir al camp para «dejar los microbios al piè de los árboles». Veg. també Jaime FORT PRATS, *Anales de Reus desde 1860 a nuestros días,* vol. VII, Reus: Celestino Ferrando, 1929.
48. Havia tingut també una germana menor d'edat al seu càrrec (Á los tipógrafos españoles, p. 3).
49. En *La Asociación,* núm. 16 (31-12-1884), p. 3, el «secretario de relaciones» de la Sociedad Gutenberg havia denunciat ja que Reoyo havia anat a oferir treballadors a Arís.
50. «Remitido»; *La Asociación,* núm. 26 (31-10-1885), p. 3, cartes del 9 de setembre i del 21 d'octubre signades «F.», inicial que podria correspondre a un dels altres dissidents de l'any 83, Antoni Ferré, si bé afirma que no es decanta per cap dels «bandos tipográficos», sinó que busca la unió.
51. Segons Josep-P. VIRGILI I SANROMÀ, *Tarragona i la seva premsa (1900-1980),* vol I, Tarragona: Hemeroteca de la Caixa d'Estalvis de la Província, 1980, p. 38, encara que el diari es va publicar amb peu d'imprenta propi, fou imprès per «Arís i Fill, Vídua de Tort, Francesc Sugrañes i Llorens i Cabré». Veg. també *200 anys de premsa diària a Catalunya,* Barcelona: Caixa de Catalunya – Arxiu Històric de la Ciutat – Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1995. El sector oficialista recuperà, però, la impremta (*La Asociación,* núm. 40 [31-12-1886], p. 4).
52. «Remitido».
53. *La Asociación,* núm. 26 (31-10-1885), p. 3.
54. *Ibid.*, núm. 39 (30-11-1886), p. 3. Malauradament, no he pogut localitzar aquest número de *La Unión Tipográfica,* perquè la col·lecció de la Biblioteca Arús arriba només fins al 27 (30-11-1884) (la de la Universidad de Navarra ho fa fins al 1885, per bé que aquest any no hi és complet). El Centre de Documentació del Museu d'Arts Gràfiques, on es podria trobar alguna informació que completés aquest article, és tancat a causa del trasllat, però han tingut l'amabilitat de comunicar-me que no conserven aquesta revista. També podria haver-hi alguna dada més en les rèpliques de la publicació socialista *El Obrero.*
55. *Ibid.*, núm. 37 (30-9-1886), p. 4. En una carta de Tarragona d'igual data que aquesta, però publicada en el número següent (31-10-1886), p. 3, J[osé]. C[atalá]. informa de nous intents frustrats de reingrés dels dissidents en la secció tarragonina.
56. *Ibid.*, núm. 39 (30-11-1886), p. 3. Una carta datada a Tarragona el 21 d'octubre de 1885 i signada «F.» (*La Asociación,* núm. 26 [31-10-1885], p. 3), havia lamentat que, tot i haver-se superat el còlera, persisteix «la espantosa crisis de trabajo, especialmente en nuestro arte». En canvi, també des d'aquella ciutat, J[osé]. C[atalà], el 19 d'abril de 1886 apunta que ja ha «empezado de nuevo el movimiento del comercio y de la industria, la imprenta volvió á dar señales de vida», *ibid.*, núm. 32 (30-4-1886), p. 4, i en una altra del dia de Nadal, *ibid.*, núm. 40 (31-12-1886), p. 4, afirma que, igual que en aquesta ciutat, a Reus i Tortosa «el trabajo está en abundancia». Ho il·lustra una taula amb estadístiques de la província, en què figuren les dades relatives a Reus següents: 6 impremtes, 4 maquinistes, 2 marcadors, 7 premsistes, 13 caixistes, 27 aprenents («se ignora el número de asociados» i «parados por haber aumentado el trabajo desde que se recibieron los datos»); 5 publicacions diàries i 2 de setmanals; 8 màquines (4 «á pedal») i 5 premses.
57. «Sobre las ocho horas (Sección libre)», *ibid.*, núm. 38 (31-10-1886), p. 2. La crida s'havia publicat a primera plana en el número anterior (37 [30-9-1886]).

EL CERCLE INFORMA...

A final de l'any 2009, el Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona va signar un conveni de col·laboració amb l'Ajuntament de Tarragona en el qual es contempla que la nova seu de l'entitat es localitzarà a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona. Per tant, a partir d'ara, tan per a recollir qualsevol llibre o revista com per a resoldre qualsevol tema, els socis del Cercle heu d'adreçar-vos a:

Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver
Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona
Ajuntament de Tarragona
Plaça de la Font, 1
43003 Tarragona

Tel. 977 296 230

El Cercle d'Estudis també ha renovat la seva pàgina web. Podeu trobar-hi en format digital els darrers números de la revista Kesse, a més d'extractes i sumaris dels darrers llibres editats. També podeu subcriure-vos, mitjançant correu electrònic, a les notícies de la nostra entitat.

http://www.guillemoliver.com

info@guillemoliver.com

Llet

www.guillemoliver.com

ARTS GRÀFIQUES • AL SERVEI DE LA CULTURA • ARRELS